

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
Ορθόδοξη Χριστιανική Θεολογία και Θρησκευτικός Πλουραλισμός

Θέμα: «Αρχαιοελληνική κοσμολογία και βιβλική κτισιολογία. Η
συμβολή του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα στη θεολογική
προσέγγιση του φυσικού περιβάλλοντος»

Πέτρος Καρέλης, Α.Μ. 167075

Επιβλέπων καθηγητής: Γιαγκάζογλου Σταύρος & π. Χουλιαράς Αλέξανδρος

Αθήνα, Μάιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του/της φοιτητή/φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Αρχαιοελληνική κοσμολογία και βιβλική κτισσιολογία. Η συμβολή του
Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα στη θεολογική προσέγγιση
του φυσικού περιβάλλοντος»

Πέτρος Καρέλης Α.Μ. 167075

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Σταύρος Γιαγκάζογλου

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήματος Θεολογίας,
ΕΚΠΑ

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

π. Χουλιαράς Αλέξανδρος

Μέλος ΣΕΠ ΕΑΠ

Αθήνα, Μάιος 2026

Πρόλογος

Ο μακαριστός Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας θεωρείται ένας από τους πιο σημαντικούς Θεολόγους του 20ου αιώνα. Αν και είναι ένας από τους σπουδαιότερους θεολόγους που ασχολήθηκαν με την οντολογία του προσώπου δεν μου είχε δοθεί η ευκαιρία παλαιότερα να μελετήσω το έργο του.

Μετά από συζήτηση με τον επιβλέποντα καθηγητή, μου ανατέθηκε το θέμα της παρούσας εργασίας «Αρχαιοελληνική Κοσμολογία και Βιβλική Κτισιολογία. Η συμβολή του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα στη θεολογική προσέγγιση του φυσικού περιβάλλοντος». Το θέμα μου κέντρισε από την πρώτη στιγμή το ενδιαφέρον, γιατί συνδυάζει την εξέλιξη της κοσμολογίας μέσα στην Ελληνική φιλοσοφία με το έργο του Μητροπολίτη Περγάμου περί του εκχριστιανισμού του Ελληνισμού, με τη θεολογία του προσώπου και του φυσικού περιβάλλοντος. Μου δόθηκε ακόμα η δυνατότητα να συνδυάσω τη φιλοσοφία με τη θεολογία.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω αρχικά στον επιβλέποντα καθηγητή κ. Σταύρο Γιαγκάζογλου που με έφερε σε επαφή με τη θεολογία του Μητροπολίτη Περγάμου. Κυρίως για τις κατευθύνσεις που μου έδωσε, ώστε να εκπονηθεί η παρούσα εργασία. Ελπίζω η παρούσα εργασία να ανταποκρίνεται στις προσδοκίες του.

Τέλος αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω όσους με βοήθησαν στην πορεία της δημιουργίας και της σύνταξης της παρούσας εργασίας, τόσο κατά τη συλλογή της βιβλιογραφίας, όσο και κατά τη μορφοποίηση της.

Περίληψη

Κόσμος και Θεός - Θεός και κόσμος είναι δύο έννοιες αντίθετες, που φαινομενικά δεν έχουν καμία προοπτική σύγκλισης.. Η ειδopoιός διαφορά μεταξύ των δύο αυτών εννοιών καθίσταται εμφανής, μεταξύ άλλων, και στις αντίστοιχες διηγήσεις σχετικά με τη δημιουργία του κόσμου. Η μεν φιλοσοφία που αντιπροσωπεύει τη λογική προσπάθεια του ανθρώπου να εξηγήσει τα φαινόμενα αποδίδει ως αιτία του κόσμου τα φυσικά φαινόμενα ή δε θεολογία που αντιπροσωπεύει αντίστοιχα την αποκάλυψη του Θεού στον άνθρωπο, θεωρεί, στηριζόμενη στη βιβλική παράδοση, ότι ο κόσμος είναι δημιούργημα του Θεού και μάλιστα από το μηδέν. Τη σύγκλιση αυτών των δύο εννοιών πάνω στο θέμα της δημιουργίας του κόσμου πετυχαίνει αρμονικά ο Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας, ο οποίος επιχειρεί να ανασυνθέσει τη σχέση αυτών των δύο προσεγγίσεων που είχε επιχειρηθεί παλαιότερα από τους Έλληνες πατέρες της Εκκλησίας. Οι πατέρες της Εκκλησίας για να φέρουν κοντά αυτές τις δύο θεωρήσεις και να προσδώσουν μία οντολογία στον Χριστιανισμό, αναφέρθηκαν στην οντολογία του προσώπου μέσα στην Αγία Τριάδα συνδέοντας την υπόσταση με το πρόσωπο και όχι με την ουσία. Με αυτόν τον τρόπο πέτυχαν όχι μόνο τη σύνθεση του Χριστιανισμού με τον Ελληνισμό, αλλά και τον εκχριστιανισμό του Ελληνισμού. Η συμβολή του Μητροπολίτη Περγάμου εκτός από την εκ του μηδενός δημιουργία, επεκτείνεται και στη μελέτη της οντολογίας του προσώπου, της ελευθερίας και της κοινωνίας του ανθρώπου. Πρόκειται για ζητήματα τα οποία θεωρούνται ως ερμηνευτικά εργαλεία για την αρμονική σύνδεση Χριστιανισμού και Ελληνισμού. Μεγάλη είναι επίσης η συμβολή του Μητροπολίτη Περγάμου και στη θεολογία του φυσικού περιβάλλοντος, διότι προβάλλει μια ευχαριστιακή θεώρηση του κόσμου και της ζωής με τη σύνδεση του κόσμου και του ανθρώπου με τη Θεία Κοινωνία. Η θεώρηση αυτή καθιστά τον άνθρωπο ιερέα της φύσης που έχει σαν αποστολή του τον σεβασμό και την προστασία της φύσης με απώτερο σκοπό να την οδηγήσει στη βασιλεία του Θεού. Με αυτό τον τρόπο δίνει ένα νέο ήθος στο οικολογικό ζήτημα, συνδέοντας την προστασία του περιβάλλοντος όχι με νόμους του κράτους και ενδοκοσμικά συστήματα, που αποδείχθηκαν στην πράξη ανεπαρκή, αλλά με τη θεολογία της Εκκλησίας που έχει εσχατολογική της προοπτική.

Λέξεις – Κλειδιά

Οντολογία, Εσχατολογία, Υπόσταση, Πρόσωπο, Κοινωνία, Ευχαριστία, Φυσικό Περιβάλλον, Δημιουργία, Θέωση.

Ancient Greek Cosmology and Biblical Creation Theology: The Contribution of Metropolitan John Zizioulas of Pergamon to the Theological Approach to the Natural Environment

Abstract

World and God—God and world: two concepts seemingly opposed, with no apparent prospect of convergence. The essential difference between these two concepts can be observed, among other things, in the narrative concerning the creation of the world. Philosophy, which represents the world, attributes the cause of the world to natural phenomena, whereas Theology, which represents God, considers—based on the biblical tradition—that the world is a creation of God, indeed created out of nothing (*ex nihilo*). The harmonious convergence of these two concepts regarding the creation of the world is achieved by Metropolitan John Zizioulas of Pergamon, who attempts to reconstruct the relationship between them, following the earlier effort of the Greek Fathers of the Church. In order to bring these two concepts closer together and provide Christianity with an ontological foundation, the Church Fathers referred to the ontology of the person within the Holy Trinity, connecting hypostasis with personhood rather than with essence. In this way, they achieved not only the synthesis of Christianity and Hellenism, but also the Christianization of Hellenism. The contribution of the Metropolitan of Pergamon extends beyond the doctrine of creation *ex nihilo* to the study of the ontology of the person, freedom, and human communion—fields of knowledge that function as tools for the harmonious connection between Christianity and Hellenism. The contribution of the Metropolitan of Pergamon to the theology of the natural environment is also of great importance. He proposes a Eucharistic understanding of the world through its connection with Holy Communion. He presents the human being as the priest of creation, whose mission is to respect and protect nature, with the ultimate goal of leading it into the Kingdom of God. In this way, he offers a new ethos to the ecological issue, linking environmental protection not to state laws or worldly systems—which have proven inadequate in practice—but to Theology, which possesses an eschatological perspective.

Keywords

Ontology – Eschatology – Hypostasis – Person – Communion – Eucharist – Natural Environment – Creation – Theosis.

Περιεχόμενα

Πρόλογος	4
Περίληψη	5
Abstract.....	6
Περιεχόμενα	7
Βραχυγραφίες.....	9
Εισαγωγή.....	10
Κεφάλαιο1. Ελληνική κοσμολογία (η μυθολογική θεώρηση του κόσμου).....	12
1.1 Ορφισμός (Έρωτας).....	13
1.2 Όμηρος.....	17
1.3. Ησίοδος (Θεογονία, Έργα καὶ Ἡμέραι)	20
Κεφάλαιο 2. Ελληνική Φιλοσοφία	25
2.1. Ίωνες στοχαστές.....	26
A)Μιλήσιοι (Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξίμενης)	26
B) Ελεάτες (Ξενοφάνης, Παρμενίδης, Ζήνων)	30
Γ) Ηράκλειτος	33
2.2. Φιλοσοφία στην κάτω Ιταλία.....	36
(Πυθαγόρας-Πυθαγόρειοι)	36
2.3 Ίωνες φιλόσοφοι.....	38
(Αναξαγόρας)	38
2.4 Σχολές.....	40
A) Ακαδημία (Πλάτων) B) Λύκειο (Αριστοτέλης) Γ) Κήπος (Επίκουρος) Δ) Στοά (Στωικοί).....	40
2.5 Νεοπλατωνικοί Φιλόσοφοι.....	51
Κεφάλαιο 3. Βιβλική κτισιολογία (Η εκ του μη όντος δημιουργία).....	54
3.1. Βιβλική αναπαράσταση της δημιουργίας στην Παλαιά Διαθήκη	54

A) Εβραϊκή παράδοση.....	54
B) Η Παλαιά Διαθήκη.....	56
Γ) Η κατάσταση του ανθρώπου. Ο Θεός ως τεχνίτης του κόσμου.....	57
3.2. Η “νέα δημιουργία” στην Καινή Διαθήκη.....	60
A. Η κληρονομία της Παλαιάς Διαθήκης.....	60
B. Το πρόβλημα του κακού.....	62
Γ. Η εν Χριστώ δημιουργία.....	64
3.3 Η Ιουδαioχριστιανική αντίληψη του κόσμου.....	66
(η βιβλική κτισιολογία).....	66
Κεφάλαιο 4. Η συνάντηση Ελληνισμού και Χριστιανισμού κατά τον Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα.....	68
4.1 Η εκ του μηδενός δημιουργία και η συνάντηση Ελληνισμού και Χριστιανισμού στη σκέψη των πατέρων της Εκκλησίας.....	69
4.2 Οντολογική Χριστολογία και εσχατολογία.....	73
4.3 Η οντολογία του Προσώπου.....	76
Κεφάλαιο 5. Η συμβολή του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα στη θεολογική προσέγγιση του περιβάλλοντος.....	79
5.1 Άνθρωπος: Ελευθερία και πρόσωπο.....	80
5.2. Ο άνθρωπος ως ιερέας του κόσμου.....	82
5.3 Η ευχαριστιακή θεώρηση του κόσμου, η σύνδεση του κόσμου με τη Θεία Ευχαριστία.....	85
5.4 Το οικολογικό πρόβλημα.....	88
A) Η ιστορική εξέλιξη-Νεωτερικότητα.....	88
B) Η λύση του Οικολογικού προβλήματος κατά τον Μητροπολίτη Περγάμου.....	90
Γ) Η συνεισφορά του Μητροπολίτη Περγάμου στην ευαισθητοποίηση της Εκκλησίας έναντι του οικολογικού ζητήματος.....	93
Συμπεράσματα.....	96
Βιβλιογραφία.....	99
1. Πηγές.....	99
2. Βοηθήματα.....	99
3. Διαδίκτυο.....	102

Βραχυγραφίες

Γεν.	Το βιβλίο της Γενέσεως
Εκδ.	Εκδόσεις.
Ιωαν.	Το Ευαγγέλιο του Ιωάννου
Κ.Δ	Καινή Διαθήκη.
Π.Δ	Παλαιά Διαθήκη.
π.Χ.	Προ Χριστού.
μ.Χ	Μετά Χριστού.
Οπ.π.	Όπου παραπάνω.
σ./σσ.	Σελίδα/σελίδες

Εισαγωγή

Η σχέση της φιλοσοφίας με τη θεολογία απασχολούσε διαρκώς τον άνθρωπο σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής του. Η διαφορά αυτών των δύο έγκειται στον τρόπο αντιμετώπισης του κόσμου. Η φιλοσοφία είναι μια λειτουργία της συνείδησης που αφορά στην οντολογική κατανόηση του κόσμου. Η λειτουργία της συνείδησης ως αναφορά στα όντα ως όντα. Η θεολογία από την άλλη δεν προσανατολίζεται στο ανθρώπινο δεδομένο αλλά στο Θείο. Ο άνθρωπος βλέπει τον Χριστό ως άνθρωπο και προσπαθεί μέσα από τον Χριστό ως άνθρωπο να φτάσει στον Θεό. Αυτή η κατανόηση είναι ατέρμων και έχει προοδευτική εξέλιξη, αφού η ουσία της δημιουργίας του ανθρώπου είναι να προχωρήσει προς το υπερβατικό που είναι η ένωσή του με τον Θεό.¹

Στην παρούσα εργασία θα δούμε αυτή τη σύγκρουση της φιλοσοφίας με τη θεολογία στη δημιουργία του κόσμου. Την αρμονική σύνδεση του Ελληνισμού με τον Χριστιανισμό και αντιπροσώπων της φιλοσοφίας και της θεολογίας αντίστοιχα, μέσα στο έργο του Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου Ζηζιούλα καθώς και τη θεολογία του για το φυσικό περιβάλλον.

Για τη σύνταξη αυτής της μελέτης βασιστήκαμε αμιγώς στη βιβλιογραφική έρευνα, στα δύο πρώτα κεφάλαια που αφορούν την κοσμολογία των αρχαίων Ελλήνων χρησιμοποιήθηκαν φιλοσοφικά έργα που δεν περιέχουν θρησκευτικά στοιχεία. Για τα επόμενα κεφάλαια χρησιμοποιήθηκε θεολογική βιβλιογραφία καθώς και έργα του Μητροπολίτη Περγάμου που καλύπτουν όλο το φάσμα της ερευνάς μας. Η κριτική αξιολόγηση αυτού του υλικού και η εξαγωγή συμπερασμάτων μας έδωσε ένα ενδιαφέρον περιεχόμενο.

Συγκεκριμένα, η παρούσα εργασία αποτελείται από πέντε κεφάλαια. Στα δύο πρώτα γίνεται αναφορά στην αρχαιοελληνική κοσμολογία. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη μυθολογική προσέγγιση της δημιουργίας του κόσμου, όπως αυτή αποτυπώθηκε από τους Ορφικούς, τον Όμηρο και τον Ησίοδο. Στο δεύτερο κεφάλαιο περνάμε από τον μύθο στην αρχαιοελληνική φιλοσοφία. Όπου χρονολογικά αναφερόμαστε στις αντιλήψεις των Ελλήνων φιλοσόφων σχετικά με την αιτία της δημιουργίας του κόσμου. Αναλύουμε τις δοξασίες των Ιώνων

¹ Κωνσταντίνος Ε. Παπαπέτρου, *Προσβάσεις β. Ζητήματα απολογητικής θεολογίας και φιλοσοφικής κριτικής του καιρού μας*, Αθήναι 2018, ISBN 978-618-00-0037-5. σσ. 180, 195-196.

στοχαστών, του Θαλή, του Αναξίμανδρου και του Αναξίμενη. Στη συνέχεια περνάμε στους Ελάτες, Ξενοφάνη, Παρμενίδη, Ζήνωνα, στον Ηράκλειτο, Πυθαγόρα και Αναξαγόρα. Στη συνέχεια αναφερόμαστε στις φιλοσοφικές σχολές του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Επίκουρου και τέλος στους Στωικούς και τον Πλωτίνο.

Στο τρίτο κεφάλαιο περιγράφουμε τη βιβλική Κτισιολογία, όπως αυτή αποτυπώνεται μέσα από την Εβραϊκή παράδοση και την Παλαιά Διαθήκη. Ο Θεός θεωρείται δημιουργός του κόσμου, αναλύεται η ύπαρξη του κακού στον κόσμο και προετοιμάζεται το έδαφος για τη νέα εν Χριστώ δημιουργία.

Στο τέταρτο κεφάλαιο αναφερόμαστε στη δημιουργική σύνδεση του Ελληνισμού και Χριστιανισμού υπό το ερμηνευτικό πρίσμα του Μητροπολίτη Περγάμου. Αναλύεται το δόγμα της εκ του μηδενός δημιουργίας μέσα από τους Έλληνες πατέρες της Εκκλησίας. Παρατίθεται η οντολογική Χριστολογία και εσχατολογία καθώς και η οντολογία του προσώπου.

Στο τελευταίο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζουμε τη θεολογία του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα για το φυσικό περιβάλλον.

Ο Μητροπολίτης Περγάμου τονίζει την ελευθερία ως κύριο χαρακτηριστικό του προσώπου του ανθρώπου. Δίνει μια ευχαριστιακή θεώρηση του κόσμου, με τη σύνδεσή του με τη Θεία Ευχαριστία. Καθιστά τον άνθρωπο ιερέα της φύσης και παρουσιάζει ένα θεολογικό ήθος και μια θεολογική πρόταση για τη λύση του οικολογικού ζητήματος.

Κεφάλαιο1. Ελληνική κοσμολογία (η μυθολογική θεώρηση του κόσμου)

Οι πρώτες προσπάθειες γνωσιολογικής προσέγγισης του κόσμου παρέμειναν ως μια περιγραφή της ανάπτυξης του που εντάσσονται περισσότερο σε μυθολογικά παρά σε ορθολογικά πλαίσια, τα οποία μπορούν να θεωρηθούν ως προοίμιο των πραγματικά ορθολογικών προσπαθειών να εξηγηθεί ο κόσμος που αρχίσαν με τους Έλληνες φιλοσόφους με κύριο εκφραστή τον Θαλή τον Μιλήσιο. Αυτές οι πρώτες προσπάθειες δεν αποτελούν καθ' αυτό μυθολογία, αλλά είναι αποτέλεσμα ενός άμεσου, εμπειρικού και μη συμβολικού τρόπου σκέψης. Αυτές οι ημιορθολογικές αντιλήψεις για τον κόσμο συμπίπτουν με την προσπάθεια να συστηματοποιηθούν οι διάφορες θεότητες του θρύλου με το να θεωρηθεί ότι έλκουν την καταγωγή τους από ένα κοινό πρόγονο ή ζευγάρι από το οποίο γεννήθηκαν στην αρχή του κόσμου. Εξάλλου οι άνθρωποι της τότε εποχής φαντάζονταν με ανθρωπομορφικό τρόπο την αρχική κατάσταση του κόσμου, ότι δηλαδή υπήρχε ένας γονέας ή ένα ζευγάρι γονέων. Αυτή η γενεαλογική αντίληψη διατηρήθηκε και μετά την εγκατάλειψη του παραδοσιακού μυθολογικού πλαισίου. Οι αρχικές κοσμολογικές απόψεις συνδέονται με το όνομα του Ορφέα, τις συναντούμε στον Όμηρο και κατόπιν στη Θεογονία του Ησιόδου.²

² G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, Μετάφραση Δημοσθένης Κουρτόβικ, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2014⁵, σσ 24-26.

1.1 Ορφισμός (Έρωτας)

Οι Ορφικοί ήταν οι οπαδοί μιας θρησκευτικής οργάνωσης που εμφανίστηκε τον 6^ο αιώνα π.Χ. και απέδιδαν την ίδρυση της θρησκείας στον Ορφέα.³ Ο Ορφέας (1430-1360 π.Χ.) καταγόταν από τα Λεϊβήθρα της Θράκης που γεωγραφικά βρίσκεται κάτω από την Πιερία. Ήταν γιος του Οιάγρου και της Καλλιόπης, η οποία είναι η μούσα της επικής ποιήσεως.

Στους χρόνους της ακμής του ο Ορφέας συνέθεσε το 1398/7 π.Χ. ύμνο που εξιστορεί την αρπαγή της Περσεφόνης. Στον Ορφέα αποδίδονται επίσης και τα εξής έργα: α) *Ύμνοι* που αποτελούνται από 87 Ύμνους, οι οποίοι απευθύνονται κυρίως σε Θεούς, αλλά και σε προσποιημένες δυνάμεις.⁴ Οι ύμνοι ως ποιητικό κείμενο είναι ένα λυρικό έργο με γλώσσα αιολική με προσμίξεις της αττικής διαλέκτου.⁵ β) *Λιθικά* που είναι ένα ποίημα με 774 εξάμετρους στίχους και αφορά στη θεραπευτική ιδιότητα διαφόρων λίθων. γ) Τα *Λιθικά Κηρύγματα* που έχουν παρόμοιο περιεχόμενο με το προηγούμενο έργο. δ) Τα *Αργοναυτικά* που αναφέρονται στην Αργοναυτική εκστρατεία, αποσπάσματα του έργου αυτού αποδίδονται στους μεταγενέστερους Ορφικούς.

Στα έργα του Ορφέα περιλαμβάνονται οι απόψεις του σχετικά με τη θεότητα, τον κόσμο και τον άνθρωπο. Ο ποιητής γνωρίζει ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί λόγω του περιορισμένου χρόνου της ζωής του να εξηγήσει την αρχή των πραγμάτων (κοσμογονία), για αυτό αποδέχεται ως αρχή των πραγμάτων τον χρόνο, ο οποίος κανονίζει την αρχή και τη διάρκεια των επικείμενων γεγονότων. Με προσωποποιήσεις που παραπέμπουν στο ύδωρ και στο πυρ ανάγεται σε μία αρχή που άλλοτε την ονομάζει Ωκεανό, Ουρανό και άλλοτε Χάος. Ονομάζει ακόμα την αρχή Φανήτα και Δία διαφυλάσσοντας τη μοναδικότητα και την ενότητα της αρχικής δραστητικής αρχής. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι υπάρχουν δύο οντότητες: ο Ουρανός από τη μία και ο Δίας από την άλλη. Στους Ορφικούς ο Δίας κατέχει ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους θεούς, επομένως μια είναι η αρχή που διατυπώνεται με δύο εκδοχές. Ο Ωκεανός είναι ο αέρας και ο αέρας είναι ο Δίας. Το σημαντικό

³ Αλκιβιάδης-Μιχάλης Κωνσταντόπουλος, Το κοσμικό αβγό – Ορφέας, <https://www.theogonia.gr/cosmogonia/orpheas.html>, (10/3/2026).

⁴ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, ISBN978-618-00-2197-4, Αθήνα 2022³, σσ 14-15.

⁵ Παναγιώτης Παλάσιος, *Η Θεογονία του Ορφέα*, <https://www.pallasio.net/el/morfws/muthologia/theogonia/orfea/>, (10/3/2026)

στην ορφική διδασκαλία είναι ότι εισάγονται στοιχεία της φύσης όπως είναι το νερό και ο αέρας ενοποιημένα μέσα από θεϊκά πρόσωπα.

Η αρχή του Ωκεανού

Στην ορφική διδασκαλία είναι έκδηλη η δράση του ουρανίου πυρός επί του κατώτατου ύδατος, που συνιστά και την αφορμή της παρουσίας πραγμάτων στον κόσμο. Το βασικό στοιχείο στη διδασκαλία είναι το νερό το οποίο με την κίνησή – ροή του δημιουργεί τις αναγκαίες συνθήκες ώστε να εκδηλωθούν τα διάφορα πράγματα στον κόσμο.

Ο Ωκεανός κατά τον Ορφέα είναι αυτός που ρέει ταχέως (ωκύς+ναώ), παντρεύτηκε με την Τήθυ, η οποία ήταν ομομήτριος αδελφή του. Η Τήθυς δηλαδή είναι κόρη του Ουρανού και της Γης, μητέρα του Φορκύνος, του Κρόνου και της Ρέας, στην οποία εμπιστεύτηκε η Ρέα την ανατροφή του Διός. Επομένως, αφού η Τήθυς είναι ομομήτριος του Ωκεανού, συμβολίζει και αυτή την υγρότητα.

Στην παραπάνω αυτή προσωποποίηση έχουμε μια προτύπωση ενός ζευγαριού άντρα και γυναίκας που νυμφευθήκαν. Αλληγορικά έχουμε μία μίξη των δύο υγρών στοιχείων, του Ωκεανού που κινείται αρκετά και είναι ουράνιος με την Τήθυ, που είναι γήινη και κινείται λιγότερο. Δηλαδή υπάρχει η ένωση του υγρού στοιχείου του ουρανού (σύννεφα) με το υγρό στοιχείο της γης (ποτάμια).

Η αρχή του Ουρανού

Το γεγονός ότι η Τήθυ είναι κόρη του Ουρανού συνεπιφέρει και την αποδοχή αυτού ως προϋπάρχουσας αρχής. Μάλιστα σε ένα έργο του Ορφέως ο Ουρανός χαρακτηρίζεται ως γεννήτωρ των πάντων και πρωτότοκος.

Η έννοια της αρχής του Ουρανού δηλώνεται στον Ορφέα με το επίθετο ατείρης, δηλαδή ακαταμάχητος, ακατάβλητος. Αυτό το επίθετο στην ουσία υποστηρίζει το άφθορο του Ουρανού και τον κατατάσσει αυτομάτως στις αρχές. Επομένως στα ορφικά κείμενα ο Ουρανός είναι η αρχή.

Ο Δίας –Ζευς ως δραστική δύναμη μέσω της οποίας παρήχθησαν τα πάντα

Σύμφωνα με τον Ορφέα ο κόσμος χωρίζεται σε τρία επίπεδα, στον άνω, στον μεσαίο και στον κάτω. Ο κύριος παράγων που εξουσιάζει το πάνω στερέωμα είναι ο Ζευς που συνδέεται απόλυτα με το πυρ. Η δραστική δύναμη του πυρός εκλαμβάνεται ως πρωταρχική, αφού αυτή συντέλεσε στην ενεργοποίηση του υγρού στοιχείου και στην εμφάνιση του αυγού, από το οποίο προήλθε ο Φάνης.

Ορφικό αυγό-Φάνης

Από την άπειρη ύλη, έπειτα από επιτυχή κράση γεννήθηκε ένα έμψυχο αυγό από το οποίο προήλθε ο Φανής. Στην επιτυχή κράση της άπειρης ύλης απουσιάζει το στοιχείο της προσωπικής ενέργειας, καθώς αυτή παρουσιάζεται απρόσωπη. Μπορεί να γίνει αποδεκτό ότι πρόκειται για ένα τυχαίο φυσικό φαινόμενο που πέτυχε τον σκοπό του.⁶

Αποτέλεσμα της Κράσης ήταν να γεννηθεί το αυγό. Σχετικά με τη μορφή-μοτίβο του αυγού δημιουργήθηκαν τρεις χρήσεις. Η πρώτη αναφέρεται μόνο στο γεγονός ότι από το αυγό βγήκε ο Φανής. Η δεύτερη περιγράφει ότι το πάνω μέρος του αυγού σχηματίζει τον ουρανό και το κάτω τη γη. Κατόπιν ο ουρανός και η γη ζευγαρώνουν. Η τρίτη περιγράφει ότι η διάταξη του κελύφους και της μεμβράνης ήταν ανάλογη με τη διάταξη του εσωτερικού στοιχείου του ουρανού και του αιθέρα.⁷

Από το αυγό εκκολάφθηκε ο Φάνης ή Έρως που ήταν ένα ον που δεν είχε φύλο (ήταν αρσενικός και θηλυκός μαζί). Το όνομα του υποδηλώνει φως, με το που γεννήθηκε το συμπάν έλαμψε. Αν η αρχική υγρή ύλη περιέχει και πνεύμα, ο Φανής-Έρως γίνεται η γενεσιουργός αιτία των πάντων. Για αυτό στα ορφικά μυστήρια ο Έρως παρουσιάζεται ως φτερωτή θεότητα. Κατά τους Ορφικούς

⁶ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π. σς. 16-18.

⁷ G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, οπ.π. σ. 43.

όλα τελεσφόρησαν μετά την επιτυχή ένωση του Υγρού στοιχείου με το πυρ που αποτελεί κομβικό σημείο στην κοσμολογία τους.⁸

Σχεδιάγραμμα κοσμολογίας ορφικών

Χρόνος είναι η αρχή όλων των πραγμάτων

Βασικές Αρχές : Χάος, Ωκεανός, Ουρανός, Έρωτας.

Ωκεανός → Τύθης ένωση υγρού στοιχείου σε ουρανό και γη.

Ο Ουρανός προϋπάρχει και είναι η Αρχή.

Ύδωρ και Πυρ → ένωση με ρυθμιστική αρχή τον Ζεύς-Δία.

Άπειρη ύλη → Σχάση → Αυγό → Φάνης, Έρωτας γενεσιουργός αιτία των πάντων γιατί δίνει πνεύμα στην αρχική υγρή ύλη.

⁸ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π.σ 18.

1.2 Όμηρος

Μέσα από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία και ιδιαίτερα από τα ομηρικά έπη του 6ου αιώνα π.Χ., *Ιλιάδα* και *Οδύσσεια*, παρατηρούμε μία απλοϊκή-μυθολογική περιγραφή του κόσμου.

Ο Όμηρος περιγράφει τη γη ως ένα κυκλικό δίσκο, ένα ημισφαίριο, μία κούπα που καλύπτεται με ορείχαλκο και σίδηρο. Ο ουρανός σκεπάζει τη στρογγυλή αυτή γη. Το κατώτερο μέρος του διαστήματος ανάμεσα στη γη και τον ουρανό, το οποίο περιλαμβάνει και τα σύννεφα, περιέχει αέρα. Ενώ το ανώτερο μέρος είναι ο αιθέρας, το αστραφτερό ανώτερο στρώμα του αέρα που μερικές φορές θεωρείται πύρινο. Κάτω από την επιφάνειά της η γη εκτείνεται σε μεγάλο βάθος και έχει τις ρίζες της μέσα ή πάνω από τον Τάρταρο.⁹

Σύμφωνα με την *Οδύσσεια* «ἔχει δέ τε κίονας αὐτὸς μακράς, αἱ γαῖάν τε καὶ οὐρανὸν ἄμφις ἔχουσι» (ραψωδία α, 53-54)¹⁰. Το ομηρικό πρότυπο του σύμπαντος περιγράφει τη γη ως κυκλικό δάπεδο και τον ουρανό ως ένα δισκίο ανάλογου μεγέθους από πάνω της. Και οι δύο χωρίζονται από κίονες που βρίσκονται στα Στενά του Γιβραλτάρ. Σύμφωνα με τη μυθολογία συγκρατούνται στη θέση τους από τον Τιτάνα Άτλαντα. Επειδή ο Ηρακλής σήκωσε για λίγο το βάρος, με το ένα του πόδι στην Αφρική και το άλλο στην Ευρώπη τα Στενά του Γιβραλτάρ ήταν γνωστά ως «Ηράκλειες Στήλες» και ο ωκεανός κάτω από τα πόδια του ονομάστηκε «Ατλαντικός» από τον Άτλαντα.¹¹

Συμφώνα με την απλοϊκή αντίληψη του κόσμου στα ομηρικά έπη, γύρω από τα χείλη του δίσκου της γης κυλούσε ένας αχανής ποταμός, ο Ωκεανός. Ο ποταμός αυτός που περιβρέχει τη γη,

⁹ G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, Μετάφραση Δημοσθένης Κουρτόβικ, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2014⁵, σ. 26.

¹⁰ Όμηρος, *Οδύσσεια*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=133&page=1 (10/3/2026)

¹¹ M.R.Wright, *Η Κοσμολογία στην Αρχαιότητα*, Μετάφραση Άδωνις Σαμψών, εκδ. Ιστιτούτο του βιβλίου-Α.Καρδαμίτσα, Αθήνα 2004, σ. 50.

είναι η πηγή όλων των υδάτων. Στον Ωκεανό αποδίδεται το επίθετο « ἄψορρος », δηλαδή αυτός που κυλάει προς τα πίσω.¹²

Το γεγονός ότι αποδίδεται το παραπάνω επίθετο στον Ωκεανό, που συνδέεται με την κίνηση και το γρήγορο τρέξιμο τού επιτρέπει τη σύνδεσή του με τους Θεούς. Προϋποθέτει δηλαδή η ομηρική γενεαλογία έναν Ωκεανό που περιβάλλει τη γη ως ποταμός, τροφοδοτεί όλους τους ποταμούς με γλυκό ύδωρ και αποτελεί την αφετηρία όπου ανατέλλουν ο Ήλιος και οι αστέρες, αλλά και το τέρμα στο οποίο δύνουν¹³. Το νερό θεωρείται απαραίτητο στοιχείο για τη ζωή, επομένως η ζωή θα πρέπει να προήλθε άμεσα ή έμμεσα από τον Ωκεανό. Με βάση αυτά θα μπορούσαμε να αποδώσουμε στον Ωκεανό την ιδιότητα του γεννήτορα των πάντων. Αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει μόνο μια ποιητική προέκταση του Ομήρου. Τα στοιχεία που υπάρχουν δεν αποδεικνύουν ότι υπήρχε στην Ελλάδα εκείνη την εποχή η κοσμογονική προτεραιότητα του Ωκεανού. Πιθανόν ο Όμηρος να θέλει να τονίσει στο έργο του τη μεγάλη σημασία του υγρού στοιχείου για τη ζωή.¹⁴

Για τον Όμηρο η κοινή γένεση των όντων εκ του ύδατος συνάγεται από την αντίληψη ότι ο Δίας είναι ο πατέρας των ανθρώπων και των Θεών. Επομένως κατά τον Όμηρο, ο Ωκεανός είναι η μοναδική αρχή των πραγμάτων και επιπλέον επισημαίνεται ότι οι άνθρωποι έχουν συγγένεια με το Θείο, έστω και αν διαφέρουν ως προς τη διάρκεια της ζωής.¹⁵

Ένα σημαντικό στοιχείο στην κοσμογονία του Ομήρου είναι η αναφορά στη Νύχτα. Στα ποιήματά του η νύχτα προσωποποιείτε, εντάσσεται σε δύο ειδικά χωρία τα οποία περιέχουν έναν υπαινιγμό ότι υπάρχει μια οντότητα με ειδική δύναμη απέναντί στους Θεούς. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο Όμηρος γνώριζε κάποια ιστορία που εμφάνιζε τη Νύχτα ως κοσμογονική αρχή.

Σύμφωνα με τις ιστορίες του 6ου αιώνα η Νύχτα κατατάσσεται μαζί με τη Γαία, τον Ωκεανό και τον Ουρανό και δημιουργείται στο αρχικό στάδιο είτε μόνη της, είτε με άλλες μορφές. Μετά τον διαχωρισμό της Γης με τον Ουρανό είναι φυσικό να εμφανιστούν η Νύχτα και η Ημέρα για να γεμίσουν το κενό που δημιουργήθηκε.

¹² G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, οπ.π.σσ .27-28.

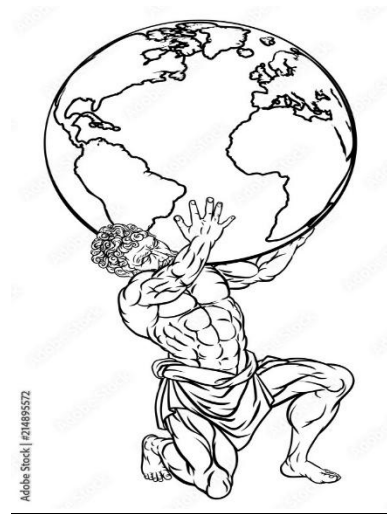
¹³ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, ISBN978-618-00-2197-4, Αθήνα 2022³, σ 54.

¹⁴ G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, οπ.π.σσ .28-34.

¹⁵ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π.σ.55.

Η αναφορά του Ομήρου στη Νύχτα αποτελεί μόνο μια ποιητική ανάπτυξη της ιδέας, που όμως έδωσε την ώθηση να αναπτυχθεί μεγαλύτερη σημασία στη Νύχτα, έτσι ώστε οι μεταγενέστερες επεξεργασίες της Ησιόδειας εικόνας για τον κάτω κόσμο να ερμηνεύουν τον Τάρταρο και τη Νύχτα ως επιμέρους μορφές του κοσμογονικού Χάους.¹⁶

Σχεδιάγραμμα –περίληψη της κοσμολογίας του Όμηρου

Η γη κυκλικός δίσκος, σκεπάζεται με τον ουρανό που είναι και αυτός κυκλικός δίσκος. Έχουν δύο κολόνες με βάση τα στενά του Γιβραλτάρ και την κρατάει ο τιτάνας Άτλας. Στο χείλος των δίσκων είναι ο Ωκεανός που είναι η πηγή των ποταμών και ενδεχομένως η πρωταρχική πηγή ζωής. Η ομηρική αναφορά στη Νύχτα αποτελεί τον πρόδρομο του κοσμικού Χάους της Ησιόδειας κοσμολογίας.

¹⁶ G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, οπ.π.σσ .34-37.

1.3. Ησίοδος (Θεογονία, Έργα και Ημέραι)

Ο Ησίοδος συνέθεσε τα έργα του μια γενιά μετά από τον δημιουργό της Ηλιάδος και της Οδύσσειας, δηλαδή στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Αντιπροσωπεύει μία προσπάθεια να συστηματοποιηθούν οι αρχαίοι μύθοι, ασχολείται με τις σχέσεις μεταξύ θεών και ανθρώπων, την ιστορία των ελληνικών θεοτήτων που συντέλεσε στη συντήρηση της έννοιας της κοινής καταγωγής των Ελλήνων.^{17, 18} Πρόθεσή του είναι όχι μόνο να βάλει κάποια τάξη στο πανάρχαιο μυθικό υλικό, αλλά και να καταδείξει τις πηγές εξουσίας και το μεγαλείο του Δία.

Το «ποίημα» των θεών, η *Θεογονία*, δοξάζει την ιερή γενιά των αθανάτων. Το ποίημα αυτό, που αριθμεί πάνω από χίλιους στίχους, δείχνει πώς δημιουργήθηκε το σύμπαν και πώς ολοκληρώθηκε η δημιουργία του, λαμβάνοντας μια σταθερή μορφή μέσα από τη διαδοχή των θεϊκών γενεών. Με αυτόν τον τρόπο το έργο *Θεογονία* εκτείνεται σε μια κοσμογονία.¹⁹ Αλλά και στο έτερο «Έργα και Ημέραι» τονίζει ότι η τελική εξουσία του Δία πάνω στον κόσμο βρίσκεται σε συμφωνία με την Τάξη και τη Δικαιοσύνη.²⁰

Θεογονία

Στους στοίχους 116-127 της *Θεογονίας*, περιγράφεται όλη η κοσμολογία του Ησίοδου. Αναλυτικά:

«.... ἦτοι μὲν πρότεστα Χάος γένετ'· αὐτὰρ ἔπειτα
Γαῖ' εὐρύστερνος, πάντων ἔδος ἀσφαλὲς αἰεὶ
ἀθανάτων οἳ ἔχουσι κάρη νιφόεντος Ὀλύμπου,
Τάρταρά τ' ἠερόεντα μυχῶ χθονὸς εὐρυοδείης,
120 ἦδ' Ἔρος, ὃς κάλλιστος ἐν ἀθανάτοισι θεοῖσι,

¹⁷ G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, οπ.π.σ.49.

¹⁸ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π.σ.66.

¹⁹ Suzanne Said, Monique Trede, Allain Le Boulluec, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Επιστημονική επιμέλεια Γεωργία Ξανθάκη Καραμάνου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2001³, σ.77.

²⁰ G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, οπ.π.σ.49.

λυσιμελής, πάντων τε θεῶν πάντων τ' ἀνθρώπων
δάμναται ἐν στήθεσσι νόον καὶ ἐπίφρονα βουλήν.
ἐκ Χάος δ' Ἐρεβός τε μέλαινά τε Νύξ ἐγένοντο·
Νυκτὸς δ' αὖτ' Αἰθήρ τε καὶ Ἡμέρη ἐξεγένοντο,
125οὺς τέκε κυσαμένη Ἐρέβει φιλότῃ μιγεῖσα.
Γαῖα δέ τοι πρῶτον μὲν ἐγείνατο Ἴσον ἑωυτῇ
Οὐρανὸν ἀστερόενθ', ἵνα μιν περὶ πάντα καλύπτει ..»(θεογονία 116-127)²¹.

Στο παραπάνω χωρίο ο ποιητής κάνει την υπόθεση ότι από το αρχικό Χάος προήλθαν ο σκοτεινός χώρος (Ερεβος) και ο σκοτεινός χρόνος (Νύχτα), τα οποία στη συνέχεια δημιουργήσαν τα αντίστοιχά τους, δηλαδή τον φωτεινό χώρο (Αιθήρ) και τον φωτεινό χρόνο της Ημέρας. Από το Χάος επίσης προήλθαν οι ομίχλες του Ταρτάρου που βρίσκονταν κάτω και η γη στο κέντρο. Το πρώτο παιδί της Γης ήταν ο Ουρανός, ο οποίος τελικά χωρίστηκε από αυτή με τη βία του νεότερου Τιτάνα, ενώ το δεύτερο ήταν η Θάλασσα. Μετα τη διάκριση του φωτός από το σκότος οι μάξες της γης επανήλθαν στις θέσεις τους και έκαναν την εμφάνιση τους τα παρεπόμενα του φυσικού κόσμου, εν μέρει χάρη στον Έρωτα και εν μέρει χάρη στην αυτοπαραγωγική γονιμότητα της γης.²²

Ο συγγραφέας της *Θεογονίας* ανιχνεύει την καταγωγή των θεών ως την αρχή του κόσμου. Ο ουρανός οδηγεί βαθμιαία στη γέννηση αορίστων, αλλά εντελώς ανθρωπομορφικών μυθικών προσώπων, όπως οι Τιτάνες. Αυτή η ποιητική κοσμολογία είναι προγενέστερη του Ησιόδου.

«Πριν απ' όλα γεννήθηκε το Χάος». Με αυτήν τη φράση υπονοεί ότι δημιουργήθηκε το χάσμα ανάμεσα στη γη και τον Ουρανό, το πρώτο στάδιο της κοσμογονίας ήταν ο διαχωρισμός της γης από τον Ουρανό. Η γη μαζί με το προσάρτημά της, τον Τάρταρο, εμφανίζεται μόλις δημιουργείται το χάσμα, το ίδιο και ο Έρωτας με την πιο συγκεκριμένη μορφή του, ως σπέρμα που υπάρχει ανάμεσα στη γη και τον ουρανό. Ο διαχωρισμός της γης από τον ουρανό

²¹ Ησιόδος, Θεογονία, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=2&page=3 (10/3/2026)

²² M.R.Wright, *Η Κοσμολογία στην Αρχαιότητα*, Μετάφραση Άδωνις Σαμψών, εκδ.Ιστιτούτου του βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2004, σ.94.

επαναλαμβάνεται στη *Θεογονία* με μια εντελώς μυθολογική μορφή, με την ιστορία του ακρωτηριασμού του Κρόνου.

Η αντίληψη ότι η γη ήταν αρχικά ενωμένη με τον ουρανό ήταν αρκετά διαδεδομένη στις λαϊκές παραδόσεις. Ο απλός λαός προσπαθούσε να φανταστεί ποια ήταν η όψη των πραγμάτων όταν δεν υπήρχε ο σκοτεινός ουρανός, η γη και το χάσμα ανάμεσά τους. Αυτό το γεγονός ώθησε τον Ησίοδο να ξεκινήσει την αφήγηση του για τη δημιουργία του κόσμου από το στάδιο της διαφοροποίησης μεταξύ γης και ουρανού. Ο ποιητής δίνει έμφαση στη φύση του ιδίου χάσματος και όχι στην πράξη από την οποία προέκυψε. Το Χάσμα θεωρείται σκοτεινό και ανεμοδαρμένο, διότι ο αιθέρας και ο ήλιος δεν είχαν γεννηθεί ακόμα και η νύχτα συμβαδίζει με τις καταιγίδες. Η ίδια περιγραφή εφαρμόζεται και για τον Τάρταρο, που ενίοτε χαρακτηρίζεται και ως τμήμα του.²³

Η περιγραφή που κάνει ο Ησίοδος για τις πρώτες γενιές των θεών, δεν έχει ελληνική προέλευση και είναι πολύ παλαιότερη από τους πρόδρομους του ποιητή. Αποτελεί μία παραλλαγή ενός βασικού μύθου της Εγγύς Ανατολής. Είναι η αντιστοιχία ανάμεσα στην ησιόδεια αφήγηση για την αλληλουχία των παλαιότερων θεοτήτων και τη χετιτική ανεπίγραφη πλάκα του Κουμαρμπί που έχει χουρριτική προέλευση και χρονολογείται στα μέσα περίπου της 2ης χιλιετίας π.Χ.²⁴

Έργα καὶ Ἡμέραι

Μεγάλη σημασία έχουν οι διδασκαλίες του Ησίοδου περί κοσμογονίας, προκείμενου να ευοδωθούν έργα ανθρώπινα επί της γης. Στο έργο «Έργα καὶ Ἡμέραι» ο Ησίοδος διδάσκει τη θέση του ανθρώπου εντός του κόσμου, συνιστάμενη στην κατανομή των Εργασιών (Έργα) εντός της αλληλοδιαδοχής του Χρόνου (Ἡμέραι).²⁵

Το ζήτημα της δικαιοσύνης που είναι τόσο σημαντικό στη *Θεογονία* βρίσκεται στην καρδιά αυτού του ποιήματος. Ο ποιητής δεν διηγείται πλέον ιστορίες από το παρελθόν, αλλά κατευθύνει τους ακροατές του προς αυτά που αποτελούν τις καθημερινές υποχρεώσεις τους. Ο Ησίοδος αντιπαραθέτει δύο μορφές αγώνα (έριδας). Έναν άσχημο αγώνα, τη φιλονικία που είναι

²³ G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, οπ.π.σσ.50-56.

²⁴ Στο ίδιο σσ. 58-60.

²⁵ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π.σ.67.

μάχη στον πόλεμο και κοινωνική μάχη και ένα καλό αγώνα, την άμιλλα που είναι πηγή πλούτου και ζωής.²⁶

Τα έργα που επιτελεί ο άνθρωπος βρίσκονται σε συνάφεια με τον ουρανό και τα φαινόμενά του, γεγονός που ερμηνεύει και την ασχολία του Ησιόδου με θέματα της αστρονομίας.²⁷

Η Θεογονία αναπτύσσει υλικό σύμφωνα με το ρεπερτόριο των αοιδών, που προσμετρούσαν την Τιτανομαχία ανάμεσα στα ποιήματα του κύκλου. Στο τέλος της Θεογονίας ο Δίας είναι ο κυρίαρχος του σύμπαντος. Σε αντίθεση με τους προηγούμενους βασιλείς ήξερε να εμποδίζει τη γέννηση ενός γιου δυνατότερου από αυτόν. Η δύναμη του βασίζεται κυρίως στη δικαιοσύνη. Ο Δίας είχε συνευρεθεί με τη Θέμιδα που του έδωσε τρεις κόρες (των οποίων τα ονόματα δεν είναι τυχαία) την Ευνομία, τη Δίκη και την Ειρήνη.

Ήξερε να κατανέμει δίκαια και εξ ίσου στους Θεούς τα προνόμια και τις εξουσίες. Η βασιλεία του έγκειται σε μία τάξη δικαίου, παγκόσμια τάξη, εφόσον αυτό το ποίημα ασχολείται με όλους τους θεούς και όχι μόνο με μία τοπική θεότητα.²⁸

Η συμβολή του Ησιόδου

Με πολύ διαφορετικό τρόπο ο Ησιόδος, αν και φαινομενικά έδωσε μια μυθική, ανθρωπολογική εικόνα για τον κόσμο, κράτησε μια εποικοδομητικά λογική στάση ταξινομώντας και συνθέτοντας αφηγήσεις από διάφορες περιοχές και τονίζοντας ορισμένα στοιχεία τους. Δεν αρκέστηκε μόνο στη συγκέντρωση των πηγών αλλά το σχέδιο του να συνθέσει μια συστηματική κοσμογονία και θεογονία και στη συνέχεια να εξετάσει την κυριαρχία της τάξης, προϋπέθετε μια σφαιρική αντίληψη για τον κόσμο. Τόσο για την οργάνωση και δομή του, όσο και τον ρόλο που διαδραματίζει μέσα σε αυτόν ο άνθρωπος.

Αν εξαιρέσουμε τη συμβολική γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Ησιόδος θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μια πρώιμη φιλοσοφική σκέψη, για αυτό πολλοί μελετητές τον κατατάσσουν ως τον πρώτο προσωκρατικό φιλόσοφο. Η μετάβαση σε ένα τρόπο σκέψης που πλησιάζει στη φιλοσοφία οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην υπέρβαση της κοσμοαντίληψης και στην υιοθέτηση

²⁶ Suzanne Said, Monique Trede, Allain Le Boulluec, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Επιστημονική επιμέλεια Γεωργία Ξανθάκη Καραμάνου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2001³, σ.80.

²⁷ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, ο.π.σ.68.

²⁸ Suzanne Said, Monique Trede, Allain Le Boulluec, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ο.π.σ.79.

μιας άλλης πιο άμεσης λιγότερο συμβολικής και λιγότερο ανθρωπομορφικής. Για τη μετάβαση από τον μύθο στη φιλοσοφία, από τον μύθο στον λόγο δεν αρκεί μόνο η αποπροσωποποίηση ή η απομυθοποίηση της αλληγορίας, αλλά χρειάζεται μια μετάλλαξη στον τρόπο σκέψης, μια αλλαγή στον τρόπο της νόησης. Σε αυτό ακριβώς το σημείο έγκειται η συνεισφορά του Ησιόδου, διότι άνοιξε τον δρόμο για τη φιλοσοφική αλλαγή που επήλθε τον 8^ο και 9^ο αιώνα με τους Έλληνες Φιλοσόφους.²⁹

Σχεδιάγραμμα-περίληψη της κοσμολογίας του Ησιόδου

Αρχικά υπήρχε ο Ουρανός και η Γη Χάος (σχίσμα) εμφάνιση μέρα
ζωοδότης Έρως.

²⁹ G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, οπ.π.σσ.83-85.

Κεφάλαιο 2. Ελληνική Φιλοσοφία

Τα μεταφυσικά προβλήματα είναι από τα πρωταρχικά θέματα που απασχόλησαν το ελληνικό πνεύμα. Πηγάζουν από τη θεώρηση της φύσης και αποσκοπούν από τη μία στην ερμηνεία του εξωτερικού κόσμου και από την άλλη στην ανίχνευση της προέλευσης και της ουσίας των όντων, δηλαδή στην κοσμολογία και την οντολογία.

Η ελληνική φιλοσοφία ακολουθεί τρεις περιόδους. Στην πρώτη περίοδο επικρατεί στη μεταφυσική η φυσιοκρατία. Στη δεύτερη κάνει την εμφάνιση της η διαρχία της ύλης και του πνεύματος ως αντίθετες αρχές. Στην τελευταία, τρίτη περίοδο, πραγματοποιείται η συμφιλίωση και η ένωση των δύο αρχών.

Αναλυτικά ο φυσιοκρατικός μονισμός διαρκεί από τον Θαλή έως τον Αναξαγόρα, η διαρχία φύσης και νου, ιδέας και ύλης, σώματος και μορφής, από τον Αναξαγόρα μέχρι τις διάφορεςσχόλες (Ακαδημία, Λύκειο, Κήπος και Στοά). Η συνένωση των δύο αρχών θα ξεκινήσει από τους τελευταίους Στωικούς μέχρι τον Πρόκλο.

Όλοι οι φιλόσοφοι της εποχής διαπνεόνταν από την πεποίθηση ότι κάθε ποικιλία του εξωτερικού κόσμου που μας παρέχουν οι αισθήσεις θα πρέπει να αναχθεί σε μία ενιαία αρχή. Η απαίτηση αυτή του πνεύματος απέναντι στην αντίληψη μέσω της αίσθησης προϋποθέτει την πίστη ότι η αληθινή γνώση της φύσης των όντων πρέπει να στηρίζεται στον νου και ότι συνεπώς η αισθητήρια ανάγκη οφείλει να υποτάσσεται και να διέπεται από αυτόν.

Η ελληνική φιλοσοφία εμφανίστηκε αρχικά στις ελληνικές αποικίες. Στη γέννηση και τη διαμόρφωσή της συντέλεσαν το ηθικό περιεχόμενο και η απαισιοδοξία της θρησκείας του Ησιόδου και η θρησκευτικότητα των Ορφικών, μαζί με την αντίθεση προς τη θρησκεία του Ομήρου.³⁰

³⁰ Ν.Ι.Λούβαρης, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνική παιδεία α.ε., Αθήνα 2008(ανανεωμένη έκδοσή),σσ.36-37.

2.1. Ίωνες στοχαστές

Α) Μιλήσιοι (Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξίμενης)

Θαλής

Ο πρώτος από τους Μιλήσιους φιλοσόφους είναι ο Θαλής, ο οποίος έζησε για περίπου ογδόντα χρόνια (624-545 π.Χ). Ήταν γιος του Εξαμύου και της Κλεοβουλίνης από τη γενιά των Θηλίδων, οι οποίοι ήταν ευγενείς Φοίνικες. Ο Θαλής ήταν ένας από τους επτά σοφούς, ονομάστηκε σοφός όταν άρχοντας της πόλεως των Αθηναίων ήταν ο Δαμάσιος.

Ο Θαλής διακρίθηκε ως αστρονόμος και κατάφερε να προβλέψει την έκλειψη του ηλίου χρησιμοποιώντας πιθανόν Βαβυλωνιακούς πίνακες³¹. Ως μαθηματικός ασχολήθηκε με την μέτρηση των πυραμίδων και την ανάγκη χρήσεως του μέτρου, ενώ ως φιλόσοφος με το να εισηγηθεί κανόνες πρακτικής φιλοσοφίας. Σε αυτόν αποδίδεται το “γνώθι σαυτόν” που αναφέρεται στην απλή διατύπωση του πόσο δύσκολό είναι να κατανοήσεις τον εαυτό σου. Οι προτροπές του αποτελούν τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία μιας ισχυρής οικογένειας, εισηγείται το μέτρο της “ανταπόδοσης” αφού υποστηρίζει ότι αυτά που θα δώσεις στους γονείς σου θα τα περιμένεις και στα γηρατειά σου.³²

Ως προς τις κοσμογονικές αντιλήψεις του είναι εκείνος που αναγάγει τα πολλά σε ένα και μπορεί να δώσει μια ενοειδή εικόνα του κόσμου. Το υγρό στοιχείο, το νερό, κατά τον φιλόσοφο είναι η καταγωγή και η μήτρα των πάντων³³. Οδηγήθηκε ίσως σε αυτή την υπόθεση από την παρατήρηση ότι η τροφή όλων των όντων είναι υγρή και το ζεστό-θερμότητα δημιουργείται από το νερό.³⁴ Δέχεται δηλαδή δύο αρχές αντίθετες οι οποίες είναι η μόνωση -αραίωση και πύκνωση.

35

³¹ G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, Μετάφραση Δημοσθένης Κουρτόβικ, εκδ Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2014⁵, σ 109.

³² Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, ISBN978-618-00-2197-4, Αθήνα 2022³, σσ 92-93.

³³ Στο ίδιο, σ.95.

³⁴ G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, σ. 102.

³⁵ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π. σ 97.

Οδηγημένος σε αυτή την υπόθεση τόσο από την παρατήρηση όσο και από τη διατύπωση ότι τα σπέρματα όλων των όντων είναι από τη φύση τους υγρά, επομένως και το νερό είναι η φυσική αρχή όλων των υγρών πραγμάτων.

Η θεωρία ότι η γη επιπλέει στο νερό, φαίνεται να προήρθε από κοσμογονικούς μύθους της Εγγύς Ανατολής. Η καταγωγή των πραγμάτων από το νερό ήταν επίσης και ένα από τα στοιχεία των μύθων, αλλά και μια δοξασία που κυριαρχούσε στην Ελλάδα πολύ πριν από τον Θαλή. Παρόλο που αυτές οι ιδέες ήταν έντονα επηρεασμένες από μυθολογικά αρχέτυπα, ο Θαλής εγκατέλειψε τις μυθολογικές διατυπώσεις και θεωρήθηκε ως ο πρώτος φιλόσοφος, όσο απλοϊκή και αν ήταν η σκέψη του.³⁶

Αναξίμανδρος

Ο δεύτερος από τους Μιλήσιους ήταν ο Αναξίμανδρος (610-546 π.Χ) γιος του Πραξιάδου.³⁷ Η φιλοσοφία του αποτελεί πρόοδο σε σύγκριση με του Θαλή, στον βαθμό που δέχεται ότι κάθε άλλο στοιχείο εκτός από το νερό μπορεί να αποτελεί την αρχή των όντων. Ως τέτοια αρχή ο ίδιος αντιλαμβάνεται το άπειρο, στοιχείο αθάνατο, άτρωτο, ακαθόριστο και απεριόριστο από το οποίο δημιουργούνται όλα για να επιστρέψουν πάλι σε αυτό.

Το άπειρο είναι άμορφο, ασχημάτιστο. Μόνο το άμορφο και ασχημάτιστο είναι αιώνιο, ενώ αντίθετα οτιδήποτε έχει μορφή είναι φθαρτό. Η γένεση των όντων σημαίνει τη μορφοποίηση τους, τη φθαρτότητά τους, αφού η μορφή ισοδυναμεί με τη φθορά. Με αυτό τον τρόπο τα όντα μοιάζουν να γεννιούνται από το άπειρο και να επιστρέφουν ξανά σε αυτό με τον θάνατό τους.

Ο Αναξίμανδρος προσπαθεί να καταδείξει και τον τρόπο με τον οποίο προήρθαν τα επιμέρους όντα από την αρχή εκείνη του απείρου, η οποία πρέπει να εννοηθεί ότι προηγείται της ύπαρξης των στοιχείων, σε αντίθεση με τη θεωρία του Θαλή ότι αποτελούν την πρώτη αρχή.

Από την αρχέγονη αρχή πρώτα δημιουργήθηκε το ψυχρό και το θερμό, το στερεό και το υγρό. Από αυτά προέκυψε ο πραγματικός κόσμος, ο οποίος διέπεται από την ιδέα της εξέλιξης. Για να τιμωρηθεί η αδικία, ότι δηλαδή για κάποιο διάστημα έγιναν αυθύπαρκτα, τα πεπερασμένα όντα επιστρέφουν στην πρώτη άπειρη ουσία. Η δοξασία αυτή του Αναξίμανδρου είναι γνώριμη

³⁶ G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, σσ. 102-109.

³⁷ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π. σ 101.

στον ελληνικό κόσμο, όπως έκαναν οι Ορφικοί για την ανθρώπινη ψυχή, έτσι και αυτός χρησιμοποιεί την ιδέα της ενοχής-αμαρτίας και την μεταφέρει στο σύνολο του σύμπαντος.³⁸

Ο Αναξίμανδρος πίστευε σε μια χρονική αλληλουχία μεμονωμένων κόσμων, καθένας από τους οποίους παράγεται από την αέναη κίνηση του απείρου και αποσυντίθενται ξανά στο άπειρο.³⁹

Ως προς τη δομή του κόσμου, ο φιλόσοφος θεωρούσε ότι η γη έχει το σχήμα του σπονδύλου ενός κίονα και οι άνθρωποι ζουν στην πάνω επιφάνεια της. Η φαινομενική ακινησία της εξηγείται (με έναν νέο τρόπο που εξελίσσει τη θεωρία του Θαλή) διότι επιπλέει στο νερό. Στο κέντρο όπου βρίσκεται η γη περικλείεται από τους κύκλους των ουρανίων σωμάτων με μεγαλύτερο τον ήλιο.

Ο ήλιος και η σελήνη είναι δύο ανοίγματα που το καθένα τους βρίσκεται σε ένα ξεχωριστό συμπαγή κύκλο, σαν τη στεφάνη του τροχού ενός άρματος. Αυτοί οι κύκλοι αποτελούνται από φωτιά που περιβάλλεται από αέρα και μέσα από ένα άνοιγμα που υπάρχει στο καθένα της βγαίνει η φωτιά. Την κίνηση του ήλιου κατά μήκος, την κλίση της σελήνης και τις περιπλανήσεις των πλανητών τις εξηγούσε λαμβάνοντας υπόψη την κίνηση των ανέμων.⁴⁰

Αναξιμένης

Ο τρίτος από τους Μιλήσιους είναι ο Αναξιμένης (585-528 π.Χ.), γιος του Ευρύστρατου και μαθητής του Αναξίμανδρου. Η θεωρία του για την αρχέγονη αρχή μπορεί να θεωρηθεί οπισθοδρομική σε σχέση με αυτή του δασκάλου του, αφού αντί για ένα ακαθόριστο στοιχείο τοποθετεί την αρχή των όντων σε ένα συγκεκριμένο, στον αέρα.⁴¹ Ο αέρας είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τη ζωή, καθώς η βιολογική ύπαρξη του ανθρώπου εξαρτάται από την αναπνοή. Ο άνθρωπος γεννιέται με την πρώτη του αναπνοή και ολοκληρώνει τον βίο του με την τελευταία. Εφόσον ο αέρας συνέχει τον κόσμο και καθιστά δυνατή τη ζωή, αναδεικνύεται συγχρόνως σε σύμβολο της ανθρώπινης ύπαρξης, όπως υποδηλώνει και η εννοιολογική σύνδεση των όρων *ἀήρ*, *πνοή* και *ψυχή*.

³⁸ Ν.Ι.Λούβαρης, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνική παιδεία α.ε., Αθήνα 2008(ανανεωμένη έκδοση), σσ.40-41.

³⁹ G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, σσ.131-132.

⁴⁰ Στο ίδιο, σσ.132-146.

⁴¹ Ν.Ι.Λούβαρης, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, οπ.π.σ.42.

Ο παραλληλισμός ανθρώπου και κόσμου είναι εμφανής και με αυτό τον τρόπο συνδέει τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου με το σύμπαν μέσω μιας μυστικής ενόρασης.

Η κοσμολογία του Αναξιμένη αναγνωρίζει και τις διαδικασίες με τις οποίες γεννήθηκαν τα όντα από την πρώτη αρχή. Από τον αέρα προέρχονται όλα τα υπόλοιπα μέσω της αραιώσης και της πύκνωσης. Αυτό σημαίνει ότι όταν ο αέρας αραιωθεί μεταβάλλεται σε φωτιά, ενώ όταν συμπυκνωθεί μεταβάλλεται σε νέφος, έπειτα σε νερό και τέλος σε γη και όλα όσα προέρχονται από αυτή .

Ο Αναξιμένης εκφράζει με τη φιλοσοφία του τον «υλοζωισμό», ότι δηλαδή η ζωοποιός αρχή που δίνει ψυχή στα όντα ενυπάρχει μέσα στην ίδια την ύλη.⁴²

Περίληψη της κοσμολογίας των Μιλήσιων

ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

ΘΑΛΗΣ

ΑΝΑΞΙΜΑΝΔΡΟΣ

ΑΝΑΞΙΜΕΝΗΣ

ΚΥΡΙΑΡΧΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ

ΥΔΩΡ

ΑΠΕΙΡΟ

ΑΕΡΑΣ

⁴² Ν.Ι.Λούβαρης, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, ο.π.σ.42

B) Ελεάτες (Ξενοφάνης, Παρμενίδης, Ζήνων)

Στη φιλοσοφία των Μιλησίων επιχειρείται η αναγωγή των πραγμάτων με τη μεθοδολογία της παρατήρησης των φαινομένων σε μία αρχική πηγή. Ο νόμος του «γίνεσθαι» όμως δεν περιέχει στήριγμα στη νόηση η οποία ρέπει προς τις ασφαλείς γνώσεις, για αυτό αναζητάται όχι τόσο η ποιότητα της μοναδικής αρχής, όσο η μοναδικότητά της. Αυτή τη φιλοσοφία την συναντάμε στους Ελεάτες, οι οποίοι στον μεταβλητό κόσμο αντιπαράβλλουν την ποιότητα και την ιδιαιτερότητα του «αναλλοίωτου Είναί» που γίνεται αντιληπτό μόνο με τη νόηση.⁴³

Ξενοφάνης

Ιδρυτής της Ελεατικής σχολής ήταν ο Ξενοφάνης (570-475 π.Χ.) ο οποίος ήταν γιος του Δεξίου. Με τη διδασκαλία του επικεντρώνεται περισσότερο στο Θείο και τη θεολογία παρά στα κοσμολογικά στοιχεία.

Όσο αφορά την κοσμολογία του δεν δίνει έμφαση στα υλικά αγαθά που απαρτίζουν τον κόσμο, άλλα στα πνευματικά. Θεωρούσε από τη μία ότι τα τέσσερα στοιχεία είναι αυτά που απαρτίζουν τον κόσμο και ότι τα σύννεφα σχηματίζονται με τη συμμετοχή του ηλίου, από την άλλη ως προς την αρχή του κόσμου δίδασκε την ύπαρξη του Ενός. Με τη αναφορά του στο περί του Ενός δεν αναιρεί την ύπαρξη της θαλάσσης και της γης, απλώς τα θεωρεί δευτερογενή στοιχεία που χρησιμεύουν για την παρουσία άλλων και όχι ως αρχές.⁴⁴

Η φιλοσοφία του επικεντρώνεται εναντίον της ενανθρωπήσεως του Θεού και του αφανισμού των ορίων που διακρίνουν τον άνθρωπο από τον Θεό.

Ασκει κριτική στην πολυθεϊστική θρησκεία του λαού κηρύττοντας μια πανθεϊστική κοσμοθεωρία, όπου σύμφωνα με αυτή το *Εν* είναι ταυτόχρονα και το *Παν*, χρησιμοποιώντας λογικά μέσα.

⁴³ Ν.Ι.Λούβαρης, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, ο.π.σ.49 και Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, ο.π. σ.129.

⁴⁴ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, ISBN978-618-00-2197-4, Αθήνα 2022³, σσ 129-134.

Προσπαθεί από τη μία να καταδείξει τις αντιφάσεις που περιέχονται στις ίδιες τις παραστάσεις των θεών και από την άλλη να συλλάβει με τη βοήθεια συλλογισμών τη φύση της θεότητας και να την διακρίνει από την ανθρώπινη. Με αυτό τον τρόπο καταλήγει στην απόρριψη του ανθρωπομορφισμού, ενώ συγχρόνως γίνεται ο εισηγητής της διαλεκτικής στη φιλοσοφία.

Μέσα από λογικά επιχειρήματα παρουσιάζει τον Θεό ως το ένα, το αιώνιο, το άπειρο, το ακίνητο και το αυτάρκες. Εμφανίζεται ως ο δημιουργός της οντολογικής απόδειξης για την ύπαρξη και την ουσία του Θεού.⁴⁵

Παρμενίδης

Δεύτερος κατά σειρά στη σχολή των Ελεάτων ήταν ο Παρμενίδης (515-450 π.Χ.), ο γιος του Πυρή και μαθητής του Ξενοφάνη. Αν και μαθητής του, δεν ακολούθησε σε τον δάσκαλό του, αλλά οι θεωρήσεις του βοήθησαν να αναπτυχθεί η αντίληψη περί του ενός. Υποστήριξε ότι τα πάντα προήρθαν από μια ενιαία αρχή, από το θείο ον, το οποίο περιλαμβάνει μέσα του τα πάντα, δεν έμενε μόνο στην ύπαρξη του όντος, αλλά δίδασκε ταυτοχρόνως ότι αυτό μπορεί να είναι νοητό⁴⁶. Η συγγραφική δραστηριότητα του Παρμενίδη εξαντλείται σε ένα μόνο σύγγραμμα, από το οποίο έχουν διασωθεί αποσπάσματα.

Η μεταφυσική και η επιστημολογία του Παρμενίδη δεν αφήνουν περιθώρια για την ανάπτυξη κοσμολογιών, για την πίστη στον κόσμο που μας φανερώνουν οι αισθήσεις μας. Εγκαταλείπει τον κόσμο της καθημερινής εμπειρίας όπου η νύχτα εναλλάσσεται με τη μέρα και αρχίζει μια πνευματική πορεία που τον οδηγεί στην υπερβατική κατανόηση της αμετάβλητης αλήθειας, αλλά και τον πρόσκαιρων ιδεών των θνητών. Η εικόνα μέσα στο έργο του της ημέρας και της νύχτας, θέλει να εκφράσει το τεράστιο χάσμα που χωρίζει τη λογική ερευνα από τις κοινές αντιλήψεις-αισθήσεις των ανθρώπων.⁴⁷

Στη γνώση του αληθινού κόσμου φτάνουμε μέσω της νόησης, η οποία μας δείχνει ότι ο κόσμος των αισθήσεων είναι ένα απατηλό φαινόμενο. Ό,τι γνωρίζουμε από αυτόν είναι με τις

⁴⁵ Ν.Ι.Λούβαρης, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνική παιδεία α.ε., Αθήνα 2008(ανανεωμένη έκδοσή), σσ.49-50.

⁴⁶ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π. σ.137.

⁴⁷ G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, Μετάφραση Δημοσθένης Κουρτόβικ, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2014⁵, σ 251..

αισθήσεις μας, οι οποίες πολλές φορές μας εξαπατούν γιατί είναι διαφορετικές στον κάθε άνθρωπο, αλλά και στον ίδιο μπορεί να διαφέρουν κάθε στιγμή. Οι κρίσεις μας για τα όντα δεν πρέπει να στηρίζονται στις αντιλήψεις που μας παρέχουν εντυπώσεις, αβέβαιη δηλαδή γνώση.

Σύμφωνα με τον Παρμενίδη το όντως ον μπορούμε να το γνωρίσουμε μόνο μέσω της νόησης. Αυτή απαιτεί το όντως ον να είναι αναλλοίωτο, άφθαρτο, αιώνιο και ακίνητο, ενώ ο κόσμος που αποκαλύπτεται με τη νόηση πρέπει να είναι υπαρκτός και πραγματικός. Το *Νοεῖν* και το *Εἶναι* θεωρούνται κατά τον φιλόσοφο ισοδύναμα και ταυτόσημα.⁴⁸

Ζήνων

Ο τρίτος εκπρόσωπος από τη σχολή των Ελεάτων ήταν ο Ζήνων (490-445 π.Χ), μαθητής του Παρμενίδη. Ως προς τη κοσμολογία, υποστήριξε ότι ο κόσμος είναι κενός, τα πάντα έχουν γίνει από τις ποιότητες των στοιχείων, δηλαδή από το θερμό, το ψυχρό και το υγρό.

Όσον αφορά τη φιλοσοφία του συνέχισε τη διδασκαλία του δασκάλου του περί της αποκλειστικότητας και μοναδικότητας του Ενός. Αναπτύσσοντας τη θέση του περί της υπάρξεως του *Ενός* και της απουσίας των *πολλών*, διατυπώνει τη δυνατότητα της πραγματικότητας να τέμνεται άπειρες φορές πέραν του χαρακτηριζόμενου ως ελάχιστου ορίου, δηλαδή του απειροελάχιστου. Έτσι η πραγματικότητα θα είναι ταυτοχρόνως και άπειρη, αφού τα κομμάτια αυτής της ύλης θα είναι από πλευράς μεγέθους απειροελάχιστα και άπειρα στον αριθμό.⁴⁹

Περίληψη της κοσμολογίας Ελεάτων

Η κοσμολογία των Ελεάτων βασίζεται στη αρχή ότι το Ον είναι υπερβατικό, μοναδικό, αμετάβλητο, αιώνιο και ακίνητο. Ο κόσμος δεν γίνεται αντιληπτός με τις αισθήσεις, αλλά με τη λογική.

⁴⁸ Ν.Ι.Λούβαρης, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, οπ.π.σ.50.

⁴⁹ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π. σσ.159-161.

ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

ΞΕΝΟΦΑΝΗΣ

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΖΗΝΩΝ

ΚΥΡΙΑΡΧΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ

ΕΝ/ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΙΣ

ΕΝ (ΘΕΙΟ-ΥΠΕΡΑΝΩ ΑΡΧΗ)

ΕΝ(ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΕΙ ΤΑ ΠΑΝΤΑ
ΟΠΩΣ ΣΤΟΝ ΞΕΝΟΦΑΝΗ+ΝΟΗΤΟ)

ΕΝ/ΑΠΕΙΡΟ

Γ) Ηράκλειτος

Η φιλοσοφία του Ηρακλείτου και των Ελέατων αποτελεί μια απόπειρα να ανατραπεί η μονομέρεια τόσο του περιεχομένου του κόσμου, όσο και της μορφής της ύλης του και να συνδεθούν αυτά τα δύο στοιχεία μεταξύ τους σε μία ανώτερη ενότητα.

Ο Ηράκλειτος ο Εφέσιος (...περίπου 500 π.Χ), έχει αποκαλεστεί και ως Σκοτεινός λόγω της μυστηριώδους γλώσσας του, που μιμούνταν το ύφος των χρησμών. Αγωνίζεται εναντίον της προσκόλλησης των ανθρώπων στη ζωή των αισθήσεων και υπέρ της ανάγκης η γνώση και οι πράξεις τους να διέπονται από τον ορθολογισμό.⁵⁰

Ο Ηράκλειτος προσπαθούσε να διασώσει μια αλήθεια για τη συγκρότηση του κόσμου, μέρος του οποίου είναι ο άνθρωπος. Η μεγάλη πλειοψηφία των ανθρώπων δεν μπορεί να αναγνωρίσει την αλήθεια που είναι κοινή σε όλα τα πράγματα και είναι προσιτή σε όλους παρά μόνον αν χρησιμοποιήσουν τη φρόνηση και την παρατηρητικότητα τους και να μην κατασκευάζουν μια ιδιωτική αντίληψη. Αυτό που πρέπει να αναγνωρίσουν είναι ο Λόγος που ερμηνεύεται ως ενοποιητική αρχή ή συμμετρική διάταξη των πραγμάτων, ένα «δομικό» σχέδιο ατομικό και γενικό. Η τεχνική χρήση του Λόγου κατά τον Ηράκλειτο σχετίζεται με το νόημα των όρων *μέτρο*, *υπολογισμός* και *αρμονία*. Όλα τα πράγματα, αν και φαινομενικά διαφέρουν, στην

⁵⁰ Ν.Ι.Λούβαρης, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, ο.π.σ.46.

πραγματικότητα είναι ενωμένα σε ένα ενιαίο σύμπλεγμα στο οποίο οι άνθρωποι αποτελούν μέρος του και επομένως η κατανόηση του είναι απαραίτητη για να ζήσουν όπως πρέπει.⁵¹

Ο Ηράκλειτος αναζητά την αρχή των όντων. Αυτήν την αρχή δεν την αντιλαμβάνεται ως κάτι σταθερό, αλλά σε διαρκή μεταβολή και κίνηση μέσα από τις οποίες διασώζει τη φύση της. Η αρχή αυτή είναι ο νόμος της μεταβολής. Είναι χαρακτηριστική η εικόνα του ποταμού για να τονιστεί η απόλυτη συνέχεια της αλλαγής σε κάθε πράγμα. Τα «πάντα ρεῖ», τίποτα δεν μένει ακίνητο και παρομοιάζοντας τα πράγματα με τη ροή του ποταμού αναφέρει ότι δεν μπορείς να περάσεις το ίδιο ποτάμι δύο φορές, διότι τα νερά δεν είναι ίδια.⁵²

Η φωτιά κατά τον φιλόσοφο είναι η αστείρευτη πηγή των φυσικών διαδικασιών. Ταύτιζε την αμιγή κοσμική φωτιά με τον αιθέρα, τη λαμπρή φλόγινη ουσία που γεμίζει τον ουρανό και περιβάλλει τον κόσμο. Ο κόσμος αποτελείται από τις μάζες γης και της θάλασσας που περιβάλλονται από ένα λαμπρό περικάλυμμα, τη φωτιά και τον αιθέρα. Ο Ηράκλειτος θεωρούσε τη φωτιά κεντρικό κόμβο των κοσμολογικών διεργασιών. Από την περιοχή της φαίνεται να προέρχεται η βροχή που τροφοδοτεί τη θάλασσα και ανατροφοδοτείται η ίδια από τους υδρατμούς που ανεβαίνουν από τη θάλασσα. Είναι φυσικό η φωτιά να θεωρείται ως το κατεξοχήν συστατικό στοιχείο των πραγμάτων, αυτό που εξασφαλίζει όχι μόνο την αντίθεση των αντιθέτων, αλλά και την ενότητά τους.⁵³

Κατά τον Ηράκλειτο ο πόλεμος είναι ο πατήρ πάντων, η σύγκρουση των αντιθέτων δυνάμεων προκαλούν διαρκείς μεταβολές με την ισχυρότερη να επικρατεί. Έτσι το αιώνιο γίνεσθαι είναι η μορφή με την οποία εκφράζεται ο κόσμος.

Η δημιουργική φωτιά δεν είναι μόνο η αρχέγονη αρχή και η υπόσταση των όντων. Είναι συγχρόνως και ο Λόγος, η πηγή της αρμονίας, το πνεύμα που εμψυχώνει το σύμπαν και αποκαλύπτεται στον άνθρωπό ως λογική νόηση. Συνεπώς είναι ο ίδιος νόμος που κυριαρχεί στο συμπάν και την ανθρώπινη ψυχή. Με αυτόν ταυτίζει ο Ηράκλειτος τη θεότητα η οποία στην πνευματική της φύση είναι το Ένα.⁵⁴

⁵¹ G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, Μετάφραση Δημοσθένης Κουρτόβικ, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2014⁵, σ. 196.

⁵² Ν.Ι.Λούβαρης, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, ο.π.σ.47. και G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, σ.202.

⁵³ G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, σσ.205-206.

⁵⁴ Ν.Ι.Λούβαρης, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνική παιδεία α.ε, Αθήνα 2008(ανανεωμένη έκδοση), σσ.47-48.

Περίληψη της κοσμολογίας του Ηράκλειτου

- Η φωτιά αποτελεί την κοσμική αρχή.
- Τίποτα δεν παραμένει στατικό, τα πάντα κινούνται.
- Σύγκρουση των αντιθέτων.
- Ταύτιση της φωτιάς με τον Λόγο, που ο Λόγος αντιπροσωπεύει το θείο.

2.2. Φιλοσοφία στην κάτω Ιταλία

(Πυθαγόρας-Πυθαγόρειοι)

Η λέξη αριθμός σημασιολογικά προέρχεται από τη ρίζα αρ-, του ρήματος ἀραρίσκω που σημαίνει συνδέω, επισυνάπτω.⁵⁵ Κατ' επέκταση σύμφωνα με τη διδασκαλία των Πυθαγορείων μια κοινωνία μπορεί να συγκροτηθεί μόνο με τη βοήθεια της συναρμογής.

Σύμφωνα με τον Πυθαγόρα και τους μαθητές του οι αριθμοί αποτελούν την ουσία των όντων, η εύρεση και η διατύπωση των μαθηματικών σχέσεων θεωρείται ως ο αποκλειστικός τρόπος κατανόησης του κόσμου.

Ιδρυτής της σχολής ήταν ο Πυθαγόρας (570-496 π.Χ.), γιος του Μνησάρχου του δακτυλιολγύφου και μαζί με τον πατέρα του κατοικούσαν στη Σάμο. Είχε δάσκαλο τον Φερεκύδη, τον Ερμόδαντα, έπειτα έγινε μαθητής του Αβαρίδος και του μάγου Ζάρητος. Στη συνέχεια αφού ταξίδεψε και βρέθηκε κοντά στους Αιγυπτίους και στους Χαλδαίους, επέστρεψε στη Σάμο, την οποία εγκατέλειψε και κατέφυγε στη Κροτώνα της Ιταλίας, όπου εκεί ίδρυσε σχολή.⁵⁶

Ο Πυθαγόρας δίδασκε ότι τα πάντα προέρχονται κυρίως από τη μονάδα και στη συνέχεια από τη δυάδα και τις αναλογίες. Η μονάδα κρατεί τον κυρίαρχο ρόλο, γι' αυτό ονομάζεται και Θεός. Η δε δυάδα χρησιμοποιείται ως η ύλη την οποία μορφοποιεί η μονάδα. Εφόσον η μονάδα είναι η καθοριστική αρχή των πραγμάτων, συνάγεται ότι το κύριο γνώρισμα της πρέπει να είναι η αφθαρτότητα, αφού αυτή δημιούργησε τη σύσταση του κόσμου.

Για τους Πυθαγορείους τα πάντα προέρχονται από τους μονούς και τους ζυγούς αριθμούς, ότι υπάρχει στον κόσμο μπορεί να κατανοηθεί ως αριθμός ή ως σχέση δύο αριθμών.

Οι αριθμοί δεν αποτελούν κενές αφηρημένες μορφές των όντων, αλλά αποτελούν την ουσία των όντων. Επειδή ο αριθμός είναι κάτι, δεν γίνεται αντιληπτό με τις αισθήσεις αλλά με τη νόηση. Η ουσία καθίσταται για αυτούς νοητή και προσιτή με την αφηρημένη σκέψη.

Στη φιλοσοφία τους γίνεται αναφορά στην αρμονία που συντελεί στην σύνδεση των όντων. Με τον όρο αρμονία εννοούν τις αναλογίες. Αρχές των πραγμάτων είναι οι αριθμοί και οι

⁵⁵ Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, εκδ.Κέντρο λεξικολογίας, Αθήνα 2006², σ. 274.

⁵⁶ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, ISBN978-618-00-2197-4, Αθήνα 2022³, σσ 173-174.

συμμετρίες που υπάρχουν σε αυτούς, που ονομάζονται αρμονίες. Πρόκειται δηλαδή για την αριθμητική και αρμονική αναλογία, αφού οι αρμονίες αναφέρονται σε σχέσεις αριθμών.

Επομένως η μονάδα και η δυάδα είναι αρχές των πραγμάτων, εφόσον διαδραματίζουν σπουδαίο ρόλο στην παραγωγή των πραγμάτων. Η μονάδα κρατεί τον κυρίαρχο ρόλο, για αυτό και ονομάζεται και Θεός, η δε δυάδα χρησιμοποιείται ως ύλη την οποία μεταμορφώνει η μονάδα, για αυτόν τον σκοπό υπάρχουν και χρησιμεύουν οι αναλογίες στους αριθμούς.

Οι πυθαγόρειοι δεν θεωρούσαν ότι το πεπερασμένο, το άπειρο και το εν ανήκουν σε διαφορετικές φύσεις, αλλά ότι το ίδιο το άπειρο και το ίδιο το εν είναι η ουσία των πραγμάτων, στα οποία τα ίδια αποδίδονται ως γνωρίσματα με αποτέλεσμα να επιχειρηματολογήσουν την άποψη τους ότι οι αριθμοί είναι η ουσία των πραγμάτων.⁵⁷

Η αρμονία που υπάρχει στους αριθμούς αναφέρεται και στο σύμπαν. Το άκουσμα που υπάρχει στο μαντείο των Δελφών περιέχει μια μυστική επαγγελία ότι το σύμπαν χαρακτηρίζεται από τάξη και ορθολογικότητα. Αυτό το δόγμα επιδέχεται διττή ερμηνεία. Ένας στοχαστής θα του δώσει μεταφυσικές και κοσμολογικές διαστάσεις, ενώ ένας ευφυής άνθρωπος θα δώσει μια απλή μαθηματική ερμηνεία. Για τους πυθαγορείους αυτό είναι φυσιολογικό, αφού η αρμονία επεκτείνεται σε όλα τα όντα.⁵⁸

Περίληψη της κοσμολογίας Πυθαγορείων

- Τα πάντα είναι αριθμοί.
- Χωρίζονται σε μονάδα και δυάδα. Η μονάδα είναι κυρίαρχη (θεός) η δε δυάδα χρησιμοποιείται ως ύλη.
- Αρμονία. Σύνδεση των όντων που είναι οι αριθμοί.
- Υπάρχει τάξη και στο σύμπαν.

⁵⁷ Στο ίδιο, σσ.176-186.

⁵⁸ G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, σ.241.

2.3 Ίωνες φιλόσοφοι

(Αναξαγόρας)

Ο Αναξαγόρας (500-428 π.Χ) με καταγωγή από τις Κλαζομενές ήταν ο πρώτος που έφερε τη φιλοσοφία στην Αθήνα και συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση της σκέψης του Σωκράτη. Μαζί με τον Φειδία και την Ασπασία αποτέλεσαν το στενό κύκλο του Περικλή.

Η κοσμοθεωρία του Αναξαγόρα αφορά κυρίως τη ύλη και τον Νου που κοσμοποιεί την ύλη. Πρώτη φορά συναντάμε στην ιστορία της φιλοσοφίας σκέψεις για τη σκοπιμότητα της φύσης και την εξήγησή της με την αποδοχή μιας αυτοτελούς άυλης αρχής που ενεργεί σε μία λογική βάση.

Το κυριότερο γνώρισμά της είναι η αποδοχή μιας πνευματικής αρχής που οδεύει προς συγκεκριμένους σκοπούς, με τη βοήθεια της οποίας επιχειρεί να εξηγήσει τη σκοπιμότητα και την τάξη που παρατηρεί στον κόσμο. Αυτή την αρχή την ονομάζει Νου, τον οποίο αντιλαμβάνεται ως χωρισμένο από την ύλη, άυλο και απρόσωπο. Αυτός θέτει σε κίνηση τη νεκρή και ακίνητη μάζα των ομοιομερειών και κατευθύνει τις διάφορες μίξεις έτσι ώστε να πραγματοποιεί τους σκοπούς που έχει θέσει. Είναι δηλαδή ο διακοσμητής του παντός.⁵⁹

Ο Αναξαγόρας δέχεται ότι τα επιμέρους όντα του κόσμου δημιουργήθηκαν από τη μίξη αναλλοίωτων στοιχείων, τα οποία περιέχουν διαφορετικές ιδιότητες. Αναγνωρίζει ότι ο αριθμός των αρχέγονων στοιχείων είναι πολύ μεγαλύτερος, από τα τέσσερα αρχικά στοιχεία, με διαφορετικές ποιότητες το καθένα και μπορούμε να τα αντιληφθούμε με τις αισθήσεις μας στα αντικείμενα.

Τα στοιχεία αυτά είναι κατά την άποψή του μικροσκοπικά και άτμητα μόρια, παραπλήσια με τα άτομα τα οποία ονομάζει ομοιομέρειες. Αρχικά βρίσκονται σε χαώδη κατάσταση, αλλά μετά αναμειγνύονται σιγά σιγά μεταξύ τους. Από τη μίξη προήρθαν τα τέσσερα θεμελιώδη στοιχεία (η φωτιά, το νερό, η γη και ο αέρας) από αυτά πάλι με νέες μίξεις προήρθαν τα επιμέρους όντα του κόσμου. Από τη δίνη των στοιχείων ξεχώρισε πρώτα ο αέρας και ο αιθέρας, από αυτών

⁵⁹ Ν.Ι.Λούβαρης, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνική παιδεία α.ε., Αθήνα 2008(ανανεωμένη έκδοσή), σσ.54-55.

γεννήθηκε έπειτα το νερό και στη συνέχεια από αυτό ξανά η γη. Μέσα στα στοιχεία αυτά επιτελείται περαιτέρω λεπτομερής διαχωρισμός των ανομοιομερών και σύνδεση των ομοιομερών, η οποία οδήγησε στις σημερινές μορφές των όντων.

Ο αέρας έχει ιδιαίτερη σημασία, είναι ο φορέας της ψυχής και της ζωής. Τα σπέρματα που περιέχονται σε αυτόν γονιμοποιούν τη γη για να γεννηθούν τα φυτά, τα οποία θεωρούνται ως έμψυχα ζώα και τα ζώα.⁶⁰

Ως σύμπαν θεωρεί ο Αναξαγόρας μια ουράνια σφαίρα την οποία απαρτίζουν οι αστέρες, ο ήλιος και η σελήνη, αλλά και ο αιθέρας. Η περιφορά αυτών των στοιχείων είναι έργο του Νου ο οποίος άρχισε την περιστροφή πρώτα από τα μικρά, στη συνέχεια η περιστροφή επεκτάθηκε και στα άλλα. Όσα εξαιτίας αυτής διακρίνονται ή αναμιγνύονται τα γνωρίζει ο Νους.⁶¹

Ο Αναξαγόρας ήθελε να εξηγήσει την προέλευση του κόσμου χωρίς να αναγάγει τη σημερινή πολλαπλότητα σε μία αρχική ενότητα και χωρίς να δεχθεί ότι υπάρχει πράγματι γένεση και αλλαγή. Αυτό το πέτυχε με δύο τρόπους, αφενός θεώρησε την ύλη όπως και το μέγεθος, διαιρετή επ' άπειρον, αφετέρου αρνήθηκε τη γένεση και την αναγωγή της πολλαπλότητας στην ενότητα με το να δεχθεί ότι υπήρχαν εξαρχής άπειρα είδη ουσιών.⁶²

Περίληψη της κοσμολογίας Αναξαγόρα

- Ο Νους αποτελεί την κινητήρια δύναμη της ύλης.
- Τα όντα του κόσμου προήρθαν από τη μίξη των στοιχείων
- Ο αέρας είναι φορέας της ψυχής και της ζωής. Γονιμοποιεί τα έμψυχα όντα.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ.54.

⁶¹ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π. σ 219.

⁶² G.S.Kirk, J.E.Raven, M.Schofield, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, σ.241.

2.4 Σχολές

Α) Ακαδημία (Πλάτων) Β) Λύκειο (Αριστοτέλης) Γ) Κήπος (Επίκουρος) Δ) Στοά (Στωικοί)

Κατά την περίοδο που αρχίζει με τον θάνατο του Σωκράτη (399 π.Χ.) μέχρι των παρυφών της ενανθρωπήσεως του Χριστού, για ένα διάστημα περίπου τεσσάρων αιώνων σημειώνουν την παρουσία τους διαφορές τάσεις οι οποίες οδηγούν στη διανοητική προσέγγιση των πραγμάτων.

Οι τάσεις αυτές παρουσιάστηκαν ως συνέχεια των διδασκαλιών του Σωκράτη με τη μορφή σχολών και διακρίνονται σε δύο. Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται οι μικρές μετασωκρατικές σχολές στις οποίες επικρατεί μια κεντρική ιδέα διδασκαλίας. Στη δεύτερη και πιο σημαντική κατηγορία με την οποία θα ασχοληθούμε σε αυτό το κεφάλαιο είναι η συνέχεια των Σωκρατικών διδασκαλιών, οι μεγάλες μετασωκρατικές σχολές στις οποίες υπάρχει ποικιλία και κριτική αντιμετώπιση των πραγμάτων. Αυτές οι σχολές είναι η Ακαδημία, το Λύκειο και η Στοά.

Α) Ακαδημία (Πλάτων)

Η σχολή έλαβε το όνομα Ακαδημία από ένα προάστιο που ζούσε ο Πλάτωνας, εκεί εξετάστηκαν όλα τα μεγάλα θέματα που περιέχονται στη φιλοσοφία και τη διαλεκτική. Στην πλατωνική Ακαδημία η τριμερής διάκριση των πραγμάτων είναι κύριο χαρακτηριστικό της διδασκαλίας της.⁶³

Ιδρυτής της σχολής ήταν ο Πλάτωνας (428/427-348/347 π.Χ.), ο οποίος ήταν γιος του Αρίστωνα και της Περικτιόνης. Η οικογένεια του και από τις δύο πλευρές ήταν από τις πιο διαπρεπείς την εποχή του Περικλή. Από την πλευρά του πατέρα του, η γενεαλογία του αναγόταν στους παλιούς βασιλιάδες των Αθηνών και διαμέσου αυτών στο θεό Ποσειδώνα. Από την πλευρά της μητέρας του, η καταγωγή της ήταν εξίσου επιφανής και ανάγεται στη γενιά του μεγάλου

⁶³ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π. σσ.265-286.

νομοθέτη Σόλωνα. Αυτή η καταγωγή επέδρασε ουσιαστικά στο χαρακτήρα του Πλάτωνα, έτσι ώστε να αφιερώσει τη ζωή του στην υπηρεσία των συνανθρώπων του.⁶⁴

Ο Πλάτων υποστήριξε το τριαδικό της αρχής (ο θεός, η ύλη και οι ιδέες) η σύμπραξη των οποίων έχει σαν αποτέλεσμα την παραγωγή του κόσμου και των περιεχομένων του.⁶⁵

Το μοναδικό έργο του Πλάτωνα που είναι αφιερωμένο στην κοσμολογία και τις φυσικές επιστήμες είναι ο διάλογος με τον *Τίμαιο*. Ο διάλογος ξεκινά με δύο θεμελιακές αρχές α) ότι ο αισθητός κόσμος είναι κόσμος «συμβαινόντων» και β) οτιδήποτε γίνεται έχει αιτία, ότι συμβαίνει είναι έργο ενός δράστη. Έτσι εισάγεται η ιδέα του δημιουργού-θεού που κατασκευάζει τον κόσμο και προκύπτει το ερώτημα, γιατί ο Θεός αποφάσισε να δημιουργήσει τον κόσμο. Τον δημιούργησε γιατί δεν ήθελε να κρατήσει την καλοσύνη για τον εαυτό του, αλλά να φτιάξει κάτι που θα του έμοιαζε. Ανέλαβε όλα τα ορατά στοιχεία που βρίσκονταν σε κατάσταση χάους και τα κατέστησε εν τάξει. Εμφύσησε στον κόσμο νόηση, αλλά η νόηση μπορεί να υπάρξει μόνο σε ψυχή, για αυτό έδωσε στον κόσμο και ψυχή. Το πρότυπο βάσει του οποίου ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο ήταν νοητό, πλήρες και τέλειο. Ο αισθητός κόσμος αποτελεί την αισθητή ενσάρκωση ενός όντος του οποίου μέρη είναι όλα τα άλλα όντα. Υπάρχει μόνο ένας αισθητός κόσμος, γιατί το πρωτότυπο είναι ένα και το τέλειο αντίγραφο του αντανακλά τη μοναδικότητά του.

Κατά τον *Τίμαιο* το ποιητικό αίτιο του κόσμου είναι ένας προσωπικός Θεός και ο δημιουργός αυτός είναι αποκλειστικά και μόνο μοναδικός Θεός.

Ο χρόνος δεν υπήρχε πριν ο Θεός κατασκευάσει τον κόσμο, ο χρόνος και ο κόσμος αρχίσαν μαζί όταν δημιουργήθηκαν από τον Θεό. Κατά την πλατωνική αντίληψη ο κόσμος δεν είναι αιώνιος, αλλά γεγονός, κάτι που δημιουργήθηκε. Βρίσκεται πάντα σε εξέλιξη, έστω και αν η εξέλιξη στερείται αρχής και τέλους. Για αυτό ο κόσμος αντίθετα από τον Θεό έχει ιστορία, διαρκώς εξελίσσεται και δεν υπάρχει σημείο τελείωσης της γένεσής του. Ο Θεός επινόησε μια κινητή εικόνα της αιωνιότητας, την οποία ονόμασε χρόνο. Ο χρόνος έχει με την αιωνιότητα την ίδια σχέση που έχει ο αριθμός με τη μονάδα. Η απόλυτα ομοιόμορφη ροή του αποτελεί ατελή αντανάκλαση της ταυτότητας της αιωνιότητας με τον εαυτό της. Ο χρόνος αποτελεί τη χαρακτηριστική μορφή του αισθητού. Προκειμένου να υπάρχει χρόνος, χρειάζονται αισθητά

⁶⁴ A.E.Taylor, *Πλάτων ο άνθρωπος και το έργο του*, Μετάφραση Ιορδάνης Αρζόγλου, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2017⁶, σσ.19-20.

⁶⁵ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π. σ 296.

σώματα με σταθερή κίνηση που χρησιμεύουν για τη μέτρηση του, έτσι ο Θεός επινόησε τον Ήλιο και τους άλλους πλανήτες τους οποίους έθεσε σε τροχιά.

Η ψυχή κατά τον Πλάτωνα αρχίζει όλες τις κινήσεις, αφού προηγήθηκε της δημιουργίας. Ο Θεός κατέστησε την ψυχή μεταξύ αιωνίου και έγχρονου. Στη συνέχεια διαίρεσε το αποτέλεσμα βάσει των διαστημάτων μιας μουσικής κλίμακας. Από τη διαίρεση σχηματίστηκε μια ταινία που κόπηκε στα δύο, σταυρωτά. Κατόπιν σε κάθε ταινία δόθηκε κυκλικό σχήμα και έτσι προέκυψαν δύο κύκλοι σε κάθετα επίπεδα, ο εσωτερικός κύκλος ονομάστηκε κύκλος του Ιδίου ενώ ο εξωτερικός, κύκλος του Άλλου. Ο κύκλος του Ιδίου και του Άλλου, όντας κύκλοι που βρίσκονται μέσα στην ψυχή του κόσμου έχουν επιστημολογική και αστρονομική σημασία.

Για τη δημιουργία των έμψυχων όντων ο Θεός προέβη στην αναπαραγωγή των διάφορων οργανικών μορφών που ο νους ανακαλύπτει στο είδος του ζωντανού όντος. Ο δημιουργός για τα έμψυχα πλάσματα θα χρησιμοποιήσει ως μεσάζοντες τους θεούς που έπλασε. Οι θεοί δημιουργώντας τον άνθρωπο ξεκίνησαν πρώτα από το κεφάλι, διότι αυτό συμβολίζει τους δύο κύκλους και εκεί θα κατοικήσει η αθάνατη ψυχή.⁶⁶

Στον Πλάτωνα χρειάζεται διάκριση μεταξύ Θεού και Ιδεών, γιατί η δραστηριότητα του Θεού ως παραγωγού ενός κόσμου όμοιου με τις ιδέες αποτελεί την εξήγηση με την οποία τα πράγματα μετέχουν στα είδη, το μόνο πράγμα που προκύπτει καθαρά από τους Νόμους είναι ότι ο Θεός είναι ψυχή και όχι ιδέα.⁶⁷

Η ιδέα κατά την πλατωνική διδασκαλία εκλαμβάνεται ως μία ασώματος μορφή που λειτουργεί ως παράδειγμα για την ουσία των αισθητών πραγμάτων. Δεν υπάρχει τίποτα στον φθαρτό κόσμο που να μην οφείλει την ύπαρξη του σε μία ιδέα, η οποία βρίσκεται στον κόσμο της αφθαρσίας. Κάθε ιδέα ταυτίζεται προς τον εαυτό της και διακρίνεται από τις άλλες.⁶⁸

Περίληψη της κοσμολογίας Πλάτωνα

- Θεός δημιουργός
- Ψυχή
- Ιδέες

⁶⁶ A.E.Taylor, *Πλάτων ο άνθρωπος και το έργο του*, οπ.π.σσ.500-513.

⁶⁷ Στο ίδιο ,σσ.502-503.

⁶⁸ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π. σσ.303-304.

B) Λύκειο (Αριστοτέλης)

Το Λύκειο βρισκόταν ανατολικά της πόλεως των Αθηνών, πλησίον του ποταμού Ιλισού. Ονομαζόταν έτσι γιατί ήταν αφιερωμένο στον Απόλλωνα τον Λύκειο. Σε αυτή τη σχολή αναπτύχθηκε μια διδασκαλία με διαφορετική προσέγγιση του κόσμου από αυτή των Πλατωνικών.⁶⁹

Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) καταγόταν από τη πόλη Στάγειρα, δίπλα στην Ολυμπιάδα της Χαλκιδικής. Ο πατέρας του ήταν γιατρός και φίλος του Αμύντα Β' του Μακεδόνα, οι γονείς του πέθαναν όταν ήταν παιδί και την κηδεμονία του την ανέλαβε ένας συγγενής του ο Πρόξενος.

Σε ηλικία δεκαοχτώ ετών πήγε στη σχολή του Πλάτωνα, όπου παρέμεινε για δεκαεννιά χρόνια έως τον θάνατο του δασκάλου του. Το 348-347 π.Χ. αναλαμβάνει τη διεύθυνση της πλατωνικής σχολής, όπου θα μείνει για μικρό χρονικό διάστημα, έπειτα τον συναντάμε στη Μακεδονία κοντά στον βασιλιά Φίλιππο. Εκεί θα μείνει μέχρι τον θάνατο του Φιλίππου και λίγο μετά επιστρέφει στην Αθήνα και ιδρύει τη σχολή του στο Λύκειο.⁷⁰

Ο Αριστοτέλης συνεχίζει τη θεωρία του Πλάτωνα περί τριών αρχών, αλλά σε αυτόν είναι διαφορετικές. Ως προς την τριάδα των αρχών εισηγείται το είδος, την ύλη και τη στέρηση που είναι απαραίτητες για τη σύσταση των πραγμάτων. Αποδέχεται ακόμα τα τέσσερα γνωστά στοιχεία και προσθέτει σε αυτά την πεμπτουσία.

Η ύλη δεν μπορεί να θεωρηθεί πως είναι κάτι, που μπορεί να μετρηθεί, είναι αδύνατο να είναι ουσία. Γίνεται κάτι όταν μετασχηματίζεται σε είδος. Ούτε όμως αυτή η κατάσταση μας βοηθά να την γνωρίσουμε· κατά βάθος είναι άγνωστη επειδή μετασχηματίζεται σε διάφορα είδη. Η ύλη δεν έχει ποιότητα και ποσότητα, σχηματίζεται σε σώμα με το είδος.

Κατά τον Αριστοτέλη η ύλη είναι το υπόστρωμα των πραγμάτων, εκτός του θύραθεν νου. Από μόνη της είναι άγνωστη αν δεν ενωθεί με το είδος και αποτελέσει μια ορατή μορφή του κόσμου. Ο παράγοντας εκείνος που συντελεί ώστε η ύλη να μετασχηματιστεί με τη βοήθεια του είδους σε μορφή, ονομάζεται στέρηση.

⁶⁹ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, ISBN978-618-00-2197-4, Αθήνα 2022³, σ. 355.

⁷⁰ W.D. Ross, *Αριστοτέλης*, Μετάφραση Μαριλίζα Μήτσου, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2016⁶, σσ. 13-18.

Η στέρηση μπορεί να χαρακτηριστεί ως η κατάσταση εκείνη που οδηγεί και συντελεί ώστε να καθίσταται ενέργεια το εν δυνάμει. Η στέρηση αποτελεί ανάγκη, είναι αγέννητη και άφθαρτη, είναι εκείνη που φαίνεται να υπάρχει στα πράγματα και λειτουργεί έτσι ώστε να εμφανίζονται οι δυνατότητες. Το είδος είναι το στοιχείο εκείνο που κάνει την ύλη να αποκτά ποιότητα. Επειδή η στέρηση υπάρχει στην ύλη, το είδος είναι εκείνο που δίνει στην ύλη το είναι της και την ουσία της.⁷¹ Η κοσμολογία του Αριστοτέλη αναπτύσσεται στα βιβλία “Μεταφυσικά” και “Περί ουρανού”. Ενέργεια του θεού είναι η αιώνια ζωή, άρα η κίνηση του ουρανού που είναι θείο σώμα είναι κατά ανάγκη αιώνια, για αυτόν τον λόγο ο ουρανός δεν μπορεί πάρα να είναι μια περιστρεφόμενη σφαίρα.

Διερευνώντας την ύλη, τη μορφή, το αίτιο και τον σκοπό φτάνουμε στη γνώση της δομής των πραγμάτων. Η διδασκαλία για τις τέσσερις αιτίες είναι η θεματοποίηση του τέλους. Αναπόσπαστα δεμένη με την έννοια του τέλους είναι η ιδέα ότι κάθε δημιουργήμα έχει να επιτελέσει ένα ορισμένο, δικό του έργο.

Ο Αριστοτέλης έπλασε τη λέξη *εντελέχεια* για να εκφράσει τη διδασκαλία του για το τέλος, δηλώνει το στάδιο εκείνο στο οποίο το τέλος επιτευχθεί.⁷²

Εφόσον υπάρχει γη, πρέπει να υπάρχει και η φωτιά που είναι το αντίθετό στοιχείο της γης, αφού υπάρχουν αυτά τα δύο στοιχεία θα πρέπει να υπάρχουν και ο αέρας με το νερό. Η ύπαρξη αυτών των στοιχείων συνεπάγεται τη γένεση και τη φθορά, αφού τα ενάντια που υπάρχουν στα ενδιάμεσα τείνουν να καταστραφούν, αλλά η ύπαρξη της γένεσης συνεπάγεται μια κυκλική κίνηση.

Το αστρονομικό σύστημα του Αριστοτέλη περιλαμβάνει τα ουράνια σώματα που αποτελούνται από το πέμπτο στοιχείο, δεν υπόκεινται σε γένεση και φθορά και κινούνται κυκλικά. Το σύμπαν αποτελείται από σειρά ομόκεντρών σφαιρών. Η γη είναι μια σφαίρα μικρού σχετικά μεγέθους που ηρεμεί το κέντρο του σύμπαντος. Το εξωτερικό περίβλημα του σύμπαντος –ο πρώτος ουρανός– είναι μια πεπερασμένη σφαίρα που περιέχει τους αστέρες, οι οποίοι ονομάζονται απλανείς. Αυτοί οι αστέρες δεν έχουν κίνηση, αλλά συμπαρασύρονται από την κίνηση του πρώτου ουρανού που διαρκεί μια πλήρη περιστροφή είκοσι τέσσερις ώρες. Η κίνηση του πρώτου

⁷¹ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π. σσ.357-363.

⁷² Στο ίδιο, σ 365

ουρανού αποδίδεται στην ενέργεια του Θεού που επιδρά ως αντικείμενο αγάπης και επιθυμίας. Ο Αριστοτέλης έχει τη δυνατότητα να συναγάγει την ύπαρξη της ουράνιας σφαίρας και να ερμηνεύσει την περιστροφική της κίνηση ως τη μεγαλύτερη δυνατή προσέγγιση ενός σωματικού όντος στη αιώνια ενέργεια της θείας αυτογνωσίας. Ωστόσο οι κινήσεις του ήλιου και των άλλων πλανητών προϋποθέτουν σφαίρες με διαφορετική φορά από αυτή του πρώτου ουρανού. Η κίνηση τους αποδίδεται όχι στην ενέργεια του Θεού, αλλά ενός χωριστού για κάθε σφαίρα, στους Νόες.

Η σχέση των Νόων με τον Θεό παραμένει ασαφής, εφόσον είναι μη σωματικά όντα, δεν πρέπει να ενεργούν ως φυσικοί παράγοντες, αλλά ως αντικείμενα επιθυμίας.

Σχετικά με τη γένεση και τη φθορά υποστηρίζει ότι ένα σώμα μπορεί να διαιρεθεί σε όλα του τα μέρη ταυτόχρονα, άλλα σε κάθε μέρος του, αυτό θα σήμαινε ότι αποτελείται από περασμένο αριθμό σημείων και όχι άπειρο.⁷³

Το ύψιστο είδος πάνω στη γη είναι ο άνθρωπος. Η φύση του εκφράζεται από την ψυχή του, από το σκεπτόμενο μέρος της τον Λόγο. Ο άνθρωπος είναι το τελευταίο στάδιο μιας μακράς εξέλιξης των ανόργανων και οργανικών όντων. Από αυτά τα ανόργανα μεταβάλλονται με εξωτερικές επιδράσεις, ενώ τα ενόργανα είναι προικισμένα με αυτοτελή αρχή, την ψυχή. Αλλά ενώ τα φυτά έχουν μια θρεπτική ψυχή που τους επιτρέπει να τρέφονται, τα ζώα μια αισθητική για να αισθάνονται, στον άνθρωπο προστίθεται και η νόηση. Αυτή διακρίνεται από αυτοτέλεια για αυτό και κυριαρχεί στις άλλες ενέργειες της ψυχής που απλά καθορίζουν τις λειτουργίες του σώματος. Ο λόγος είναι καθαρή ενέργεια, όπως ο Θεός, για αυτό είναι άφθαρτος και αθάνατος.⁷⁴

Περίληψη της κοσμολογίας Αριστοτέλη

- Γεωκεντρικό σύστημα
- Σφαιρικότητα γης
- Κίνηση γης και πλανητών
 - Τελολογία
 - Νους

⁷³ W.D.Ross, *Αριστοτέλης*, οπ.π.σσ.140-147.

⁷⁴ Ν.Ι.Λούβαρης, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνική παιδεία α.ε, Αθήνα 2008(ανανεωμένη έκδοσή),σσ.93-95.

Γ) Κήπος (Επίκουρος)

Στα χρόνια που ακολούθησαν μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, στην Αθήνα δέσποζε φιλοσοφικά η Ακαδημία και το Λύκειο, δημιουργήθηκε μια νέα θεώρηση περί της αρχής του σύμπαντος, σύμφωνα με την οποία τα πάντα οφείλονται στην τύχη.

Επανήρθαν στο προσκήνιο οι απόψεις για τη δυνατότητα γνωστικής αντίληψης για τους πολλούς άφθαρτους κόσμους, για τον απαρτισμό των πραγμάτων από τα άτομα, αλλά και την επιζήτηση –επίτευξη της ευδαιμονίας μέσω της εσωτερικής ελευθερίας.

Κύριος εκφραστής αυτής της φιλοσοφίας ήταν ο Επίκουρος (341-270 π.Χ.), αν και Αθηναίος στην καταγωγή γεννήθηκε στη Σάμο. Ήταν γιος του Νεοκλέους και της Χαιρεστάτης. Μαθήτευσε μεταξύ άλλων κοντά στον Ναυσιφάνη, που ήταν οπαδός της φιλοσοφίας του Δημοκρίτου, αλλά και μαθητής του Πύρρωνος. Παρόλο που μαθήτευσε κοντά σε άλλους μεγάλους δασκάλους αποδέχθηκε στο τέλος τη δημοκρίτεια αντίληψη.⁷⁵

Ο Επίκουρος συνδύασε τη φυσική του Δημοκρίτου με την ηθική του Αριστοτέλη, μετασχημάτισε και εξέλιξε τις ιδέες τους δημιουργώντας μια κοσμολογία χωρίς εννοιολογικά κενά.⁷⁶ Κατά τον Επίκουρο κριτήριο είναι η εξασφάλιση της ηδονής και η αποφυγή οποιαδήποτε πόνου ή φόβου, προς αυτή την κατεύθυνση εντάσσετε και η σπουδή του που αφορά τα φυσικά πράγματα. Η ενασχόληση με τα φυσικά πράγματα δεν αποσκοπεί να μας απαλλάξει από το φόβο που προκαλεί η θέα του σύμπαντος, αλλά στην αντιμετώπιση του θανάτου καθώς μας διακατέχει η άγνοια ως προς τα όρια που χωρίζουν τους πόνους από την επιθυμία.

Ο Επίκουρος μέσα από τη φυσική του διδασκαλία πρεσβεύει ότι η δημιουργία του κόσμου είναι προϊόν της τυχαίας συγκρούσεως και συγκρίσεως των ατόμων, αποδέχεται την αφθαρσία της ύλης. Λόγω αυτής της τυχαιότητας απουσιάζει οποιοσδήποτε σκοπός στα πράγματα του κόσμου ή των κόσμων, αφού διδάσκει ότι είναι άπειροι. Το θεμελιώδες αξίωμα της φιλοσοφίας του Επικούρου είναι η αρχή της αφθαρσίας κάθε σωματικής και κοσμικής εξουσίας. Το σύμπαν είναι αιώνιο, δεν υπάρχει τίποτα σε αυτό που μπορεί να μεταβληθεί, ούτε έξω από το σύμπαν υπάρχει

⁷⁵ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π. σ.388.

⁷⁶ Χρήστος Γιαπιτζάκης-Ζωή Σερέφογλου, *Η φιλοσοφία της Βιολογίας κατά τον Επίκουρο*, <https://www.pemptousia.gr/2017/08/167630/> (20/3/2026)

κάτι που μπορεί να το μεταβάλλει. Την ύπαρξη των σωμάτων την επιβεβαιώνει η αίσθηση, αν όμως δεν υπήρχε αυτό που ονομάζεται κενό και χώρα (που δεν υπόκειται στην αφή) δεν θα είχαν τα σώματα μέρος και διάστημα να υπάρξουν και να κινηθούν. Επομένως η αιτία για να υπάρξουν τα σώματα είναι το κενό που ονομάζεται και χώρα.

Ο Επίκουρος απορρίπτει τη γένεση εκ του μη όντος και εισηγείται ότι η εμφάνισή των συνθέτων σωμάτων είναι απότοκός των απλών. Το σύμπαν είναι αιώνιο, άναρχο, χωρίς τέλος, αδημιούργητο και δεν διέπτετε από κανένα σκοπό και πρόνοια πάρα αφήνεται στην τύχη του. Όλα τα πράγματα συναποτελούνται από άτομα, τα οποία είναι αυθύπαρκτα και βρίσκονται σε διαρκή κίνηση. Τα άτομα είναι ξένα σε οποιαδήποτε μέτρηση, έτσι ο κόσμος αποτελείται από σώματα και κενό.

Ένας άπειρος αριθμός ατόμων με ασύλληπτο αριθμό σχημάτων που κινούνται σε ένα άπειρο κενό δημιουργούν τις αναγκαίες συνθήκες εξηγήσεως των πραγμάτων του κόσμου.

Τα φυσικά φαινόμενα δεν πρέπει να φοβίζουν τους ανθρώπους, αφού η παρουσία τους οφείλεται αποκλειστικά στην τύχη και δεν έχουν κανένα σκοπό. Μέσα στο σύμπαν υπάρχει ένας άπειρος αριθμός κόσμων, όπως στα σώματα υπάρχουν άτομα και κενό έτσι και στο σύμπαν υπάρχουν οι κόσμοι και τα μετακόσμια, ως μετακόσμια εννοούνται τα διαστήματα μεταξύ δύο κόσμων.

Τόσο οι κόσμοι, όσο και τα μετακόσμια θεωρούνται προϊόντα της τυχαίας σύγκρουσης. Ο Επίκουρος τονίζει στη διδασκαλία του τη σημασία της τύχης, όπου την απορρίπτει ως οντότητα.

Η Τύχη δεν μπορεί να ταυτιστεί με τη θεότητα, διότι ο Θεός δεν μπορεί να ενεργήσει ατάκτως. Ο Θεός σημαίνει νους, πρόνοια φροντίδα και αυτά δεν μπορούν να ταυτιστούν με την τύχη που ενεργεί χωρίς κανένα σκοπό. Έτσι η τύχη πάρα μόνο μια αιτία χωρίς συγκεκριμένη κατεύθυνση και σκοπό.

Οι Θεοί κατά τον Επίκουρο βρίσκονται στα ενδιάμεσα του κόσμου, στα μετακόσμια, ζουν μακαρίως χωρίς να επεμβαίνουν στον κόσμο. Ο κόσμος δεν μπορεί να είναι δημιούργημα τους γιατί είναι γεμάτος από κακά και άτοπα πράγματα, ξένα προς τους Θεούς. Αν οι θεοί είχαν δημιουργήσει τον κόσμο αυτά θα απουσίαζαν. Ο Επίκουρος δεν αρνείται την ύπαρξη των θεών, αλλά θέλει να καταπολεμήσει τη δεισιδαιμονία που υπήρχε.⁷⁷

⁷⁷ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π. σσ.395-402.

Σχετικά με τον άνθρωπο δέχθηκε ότι εφόσον αποτελείται από άτομα ακολουθεί τους ίδιους φυσικούς νόμους εξέλιξης και φθοράς που διέπουν τον κόσμο και το σύμπαν.⁷⁸

Περίληψη της κοσμολογίας Επικούρου

- Ηδονή, απάθεια
- Το σύμπαν αιώνιο
- Η ύλη διατηρείται και αλλάζει μορφές, διότι ο αριθμός των ατόμων είναι άπειρος.
- Οι θεοί υπάρχουν, αλλά δεν ασχολούνται με τον κόσμο
- Η τύχη διέπει τον κόσμο.

⁷⁸ Χρήστος Γιαπιτζάκης – Ζωή Σερέφογλου, *Η φιλοσοφία της Βιολογίας κατά τον Επικούρο*, <https://www.pemptousia.gr/2017/08/167630/> (20/3/2026)

Δ) Στοά (Στωικοί)

Οι προηγούμενες σχολές ακολουθούν την παράδοσή των Σωκρατικών. Με τις μεταβολές που υπήρξαν στο πολιτειακό σύστημα, όπως η διάλυση της Πόλης –Κράτους η οποία επέφερε βαρύ πλήγμα στην παραδοσιακή θρησκεία, την ηθική και στους εθνικούς δεσμούς. Το άτομο δεν έχει κάτι άλλο να στηριχθεί εκτός από τον εαυτό του για να προστατεύσει την πνευματική του φύση από το πνεύμα της εποχής. Το εγώ καθίσταται το μόνο και κύριο αντικείμενο στοχασμού και η αυτογνωσία βασικό μέλημα της φιλοσοφίας της νέας περιόδου. Η κυριότερη τάση είναι αυτή της Στοάς, ιδρυτής της υπήρξε το 300 π.Χ. ο Ζήνων ο Κιτιεύς.⁷⁹

Σύμφωνα με τη φυσική των Στωικών τα όντα είναι σωματικής και υλικής φύσης, έχουν μια ολιστική θεώρηση του κόσμου αφού Θεός και κόσμος αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο. Το σύμπαν λαμβάνει θεϊκή δύναμη από τη φωτιά, η οποία υπάρχει στα όντα ως ζωοποιός δύναμη αφού περιέχει τα σπέρματα όλων των δημιουργημάτων. Η φωτιά αυτή είναι συγχρόνως θεία και λογική, χαρακτηρίζεται ως ο Λόγος του παντός. Η φύση και όσα περιέχει είναι όλα λογικά και ρέπουν σε ένα ορισμένο σκοπό τελολογικά διαταγμένα. Με αυτόν τον τρόπο ο κόσμος, όπως και ο άνθρωπος είναι ένα ζωντανό και λογικό όν, συνίστανται και οι δύο από τα ίδια στοιχεία και μέσα τους κυριαρχεί ο ίδιος φυσικός νόμος και ή ίδια Θεία βούληση. Ανάμεσα στη φύση και στον άνθρωπο κυριαρχεί και ισχύει η ίδια σχέση που υπάρχει μεταξύ μικρόκοσμου και μακρόκοσμου.

Η γένεση του κόσμου προήλθε από τις δύο πρωταρχικές αρχές του Είναι, την παθητική και την ενεργητική, την ύλη και τον Θείο λόγο που την καθορίζει αυτά τα δύο είναι άρρητα συνδεδεμένα μεταξύ τους και σωματικά.⁸⁰

Με την αποδοχή αυτών των δύο αρχών, του *ποιείν* και του *πάσχοντος* παρουσιάζεται η σχέση αίτιου και αιτιατού. Στη σχέση αυτή εδράζεται η διδασκαλία των Στωικών περί της ειμαρμένης, η οποία θεωρείται ως κινητήριος δύναμη της ύλης.

Θα πρέπει να τονιστεί η σημασία που έχει για το Ζήνωνα το κενό και ο τόπος, ως κενό ονομάζεται εκείνο που δεν έχει μέσα του σώματα, ενώ αντιθέτως τόπος είναι εκείνο που περιέχει

⁷⁹ Ν.Ι.Λούβαρης, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνική παιδεία α.ε, Αθήνα 2008(ανανεωμένη έκδοση),σσ.100-101.

⁸⁰ Στο ίδιο,σσ.102-103.

σώματα. Κατά συνέπεια το συμπάν δεν μπορεί να είναι κενό γιατί έχει σώματα, ενώ το κενό βρίσκεται εκτός σύμπαντος. Η ύλη δεν μπορεί να μειωθεί, ούτε να αυξηθεί, με την επίδραση όμως του *ποιείν* μπορεί να τροποποιηθεί. Το ποιούν εξειδικεύεται και ονομάζεται Θεός νους, ειμαρμένη και Δίας. Όπως ακριβώς το σπέρμα γονιμοποιεί έτσι και ο σπερματικός λόγος του κόσμου γονιμοποιεί-τροποποιεί την ύλη, αυτός είναι το πυρ.⁸¹ Ο κόσμος όμως δεν είναι αιώνιος, αφού περάσει κάθε κοσμική περίοδος διαλύεται μέσα σε μία έκρηξη, για να αναπτυχθεί ξανά μέσα από την ενέργεια του σπερματικού λόγου και την πύκνωση της φωτιάς.

Περίληψη της κοσμολογίας Στωικών

- Ολιστική εικόνα κόσμου.
- Γένεση κόσμου από δύο αρχές το *ποιείν* και το *πάσχον*.
- Η ύλη παραμένει σταθερή, μόνο τροποποιείται.
- Σπερματικός λόγος το πυρ.

⁸¹ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π. σσ.424-425.

2.5 Νεοπλατωνικοί Φιλόσοφοι (Πλωτίνος)

Ο νεοπλατωνισμός προβάλλει τη θεωρία της απορροής για να εξηγήσει τη σχέση των άχρονων όντων μεταξύ τους. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία προβάλλεται η γέννηση του κατώτερου όντος από το ανώτερο και συγχρόνως εκφράζεται η ιδέα της συγγένειας αυτών που γεννήθηκαν με απορροή προς μια ενιαία και αναύλωτη αρχή. Η απορροή διαφέρει από τη δημιουργία. Στη δημιουργία δεν υπάρχει η συγγένεια και τονίζεται η ελεύθερη βούληση του δημιουργού, ενώ στη απορροή η αναπαραγωγή προβάλλεται ως ένα φυσικό φαινόμενο που συντελείται αναγκαστικά. Η απορροή διακρίνεται από την πανθεΐα, όπου το θεϊκό στοιχείο κατοικεί εξ ίσου σε όλα τα όντα αλλά και από την εξέλιξη η οποία είναι άνοδος από το κατώτερο στο ανώτερο.

Για τον Νεοπλατωνισμό τα όντα εξαρτώνται από τον θεό, μπορούν όμως να απολυτρωθούν μόνο με την ένωση μαζί του. Ο Θεός είναι ενδοκοσμικός λόγω της δύναμής του και υπερβατικός λόγω της φύσης του. Από αυτόν εκπορεύεται το συμπάν ως μια ιεραρχία δημιουργικών δυνάμεων, η οποία ξεκινώντας από το Ένα καταλήγει στην ύλη ως τελευταία ενέργεια του Θεού. Μεταξύ Θεού και ύλης υπάρχουν τρεις θεμελιώδεις δυνάμεις, το πνεύμα, η ψυχή και η φύση.

Ο Θεός χαρακτηρίζεται ως το Ένα, η αρχή όλου του Είναι και η πηγή των αξιών. Είναι αρχή, όχι πρόσωπο ενώ η δημιουργική του ενέργεια είναι αποτέλεσμα της τελειότητά του, δεν εξαρτάται δηλαδή από τη βούληση και νόηση του. Το καθολικό πνεύμα του παντός πηγάζει από το πλήρωμα του Ενός και ονομάζεται δεύτερος Θεός. Περιλαμβάνει μέσα του τις ιδέες όλων των όντων του αισθητού κόσμου, τις οποίες κατανοεί χάρη σε μία άχρονη ενόραση. Η καθολική ψυχή του παντός είναι ο τρίτος Θεός. Κύριο γνώρισμα της δεν είναι η ενόραση, αλλά η νόηση που κινείται με βάση το λόγο. Για αυτό η εξοικείωση με τα αντικείμενα, η οποία προχώρα βάση συλλογισμών γεννά τον χρόνο και τον χώρο. Η κατώτερη πνευματική δύναμη είναι η φύση, η οποία κατοικεί σε όλα τα οργανικά και ανόργανα όντα. Αυτή χαρακτηρίζεται από μια συνείδηση που είναι κατώτερη της λογικής σκέψης.

Μετά τη φύση ακολουθεί η ύλη, η οποία αποτελεί τη βάση όλου του σωματικού κόσμου, με αυτή εξαντλείται η δημιουργική δύναμη που προέρχεται από τον Ένα. Η ύλη αποτελεί το έσχατο όριο του Είναι και ως τέτοια διαθέτει τον μικρότερο βαθμό πραγματικότητας.⁸²

Κύριος εκφραστής της Νεοπλατωνικής φιλοσοφίας ήταν ο Πλωτίνος (205-270 μ.Χ.), ο οποίος ζούσε ένα σχεδόν ασκητικό, αναχωρητικό βίο, περιφρονούσε τους τύπους και την ιδιοκτησία. Η σκέψη του ακολουθεί τη φιλοσοφία των Νεοπλατωνικών για το Εν, το νου και την ψυχή. Το Εν δεν έχει ορισμένη ιδιότητα, βρίσκεται σε απόλυτη ταυτότητα προς τον εαυτό του και βρίσκεται πέρα από κάθε νόηση και οντότητα. Ακτινοβολεί από πληρότητα και όχι ανάγκη με αποτέλεσμα είναι η εξ απορροής παρουσία των όντων, αυτά παράγονται από τη θεότητα κατά τη φυσική ανάγκη.

Λαμβάνοντας υπ' όψη τη σχέση του Ενός με τα παράγωγα του συνάγεται ότι ο Πλωτίνος είναι οπαδός του μονοθεισμού. Εκτός του Ενός, τους άλλους μικρούς Θεούς τους ταύτιζε με τους θεούς της μυθολογίας και τους τιμούσε, δεχόμενος τη μαγεία, τη μαντεία και την προσευχή.

Παρεμβάλλει μεταξύ του κόσμου και της αρχικής οντότητας και δύο άλλες, τον Νουν και την ψυχή. Ο Νους δεν είναι οντότητα, αλλά κόσμος πλήρης αιωνιότητας και μακαριότητας. Ο Πλωτίνος αποδίδει στο Νουν τις αντίστοιχες κατηγορίες που απέδιδε ο Πλάτωνας στο Ον, δηλαδή της ουσίας, της κινήσεως, της στάσεως, της ταυτότητας και της ετερότητας. Από την τελειότητα του Νου γεννάται η ψυχή, η οποία βρίσκεται στον υπεραίσθητο κόσμο. Η ψυχή συνδέει τον νοητό με τον αισθητό κόσμο, δεδομένου ότι η ίδια αποτελεί το ενδιάμεσο μεταξύ των δύο κόσμων.

Στη διδασκαλία του περί φύσης αναφέρει ότι από την πρώτη ψυχή κατά περίληψιν προέρχεται μια άλλη ψυχή που ονομάζεται φύση, η οποία αποτελεί την κινητήρια δύναμη του κόσμου. Αυτή η ψυχή κατοικεί αρχικά στον ουρανό και έπειτα κατέρχεται στα άστρα που είναι ορατοί Θεοί. Ο αισθητός κόσμος είναι υποταγμένος στον χρόνο και στον χώρο. Έτσι η γη, αφού το μεταξύ ουρανού και γης διάστημα κατοικείται από δαίμονες, είναι ο κόσμος της ασυνεχούς πραγματικότητας. Αιτία της μορφής του κόσμου είναι η ύλη, το κακό εξαιτίας το ότι η ύλη είναι άμορφος και αόριστος θεωρείται μη όν.

Παράλληλο δρόμο με τα παραπάνω ακολουθεί ο Πλωτίνος για να εκφράσει τη διδασκαλία του για τον άνθρωπό. Η ψυχή του ανθρώπου βρίσκεται στον νοητό κόσμο εκ του οποίου

⁸² Ν.Ι.Λούβαρης, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, ο.π.σ.σ.121-124.

κατέρχεται κι ενδύεται ένα αιθέριο σώμα. Με την παραλαβή αυτού του σώματος παράγεται μια δεύτερη κατώτερη ψυχή, η οποία αυτή πλέον εμψυχώνει το σώμα.⁸³

Περίληψη της κοσμολογίας Νεοπλατωνικών

- Εν ,από αυτό πηγάζουν τα πάντα
- Απορροή, τα πάντα προέρχονται από το Εν

Θεμελιώδεις δυνάμεις

- Νους/πνεύμα
- Ψυχή
- Ύλη /φύση

⁸³ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Φιλοσοφήματα*, οπ.π. σσ.640-646.

Κεφάλαιο 3. Βιβλική κτισσιολογία (Η εκ του μη όντος δημιουργία)

3.1. Βιβλική αναπαράσταση της δημιουργίας στην Παλαιά Διαθήκη

A) Εβραϊκή παράδοση

Η εβραϊκή σκέψη, όπως αυτή περιγράφεται μέσα από την Παλαιά Διαθήκη δεν έχει ως αρχή την παρατήρηση του κόσμου, αλλά της ιστορίας. Και όταν ακόμα έρχεται σε επαφή με τους ανατολικούς λαούς που έχουν αναπτύξει έντονη κοσμολογική αντίληψη και κοσμολογικές θεωρίες, προσπαθεί με έντονο αγώνα να κρατήσει ανόθευτη την παράδοσή της σε αυτό ακριβώς το σημείο.

Σε αντίθεση με τον Έλληνα για τον Εβραίο η γνώση δεν είναι υπόθεση κάποιας θεωρίας ή ιδέας ή αιτίου και αιτιατού, αλλά υπόθεση εμπειρίας και ακοής. Κατ' αυτόν τον τρόπο η Εβραϊκή παράδοση στηρίζεται στον λόγο ως ιστορική αφήγηση και όχι ως ιδέα ή παρατήρηση. Στην Εβραϊκή νοοτροπία ο κόσμος και κάθε τι που υπόκειται στην παρατήρηση δεν κατανοείται με την αναζήτηση της ουσίας, της ύλης, των συστατικών και το μορφών που τα διέπουν, αλλά βασίζεται αποκλειστικά στην ιστορία και στο πρόσωπο που τα δημιούργησε.

Συμπερασματικά οι Έλληνες ανέπτυξαν την Οντολογία, δηλαδή την αιτιώδη αρχή που κάτι υπάρχει, την αιτία των πραγμάτων⁸⁴. Αντιθέτως οι Εβραίοι δεν έχουν οντολογία, τους ενδιαφέρει περισσότερο η ιστορία και το συμβάν. Η ύπαρξη και ο κόσμος γενικότερα δεν είναι ένα σύνολο όντων που αναλύονται, αλλά εκλαμβάνονται ως γεγονότα που διηγούνται την ιστορία και την πράξη κάποιου, όλα είναι για τον Εβραίο ιστορία και όχι φυσική επιστήμη, μαθηματικά, ή αισθητική.

Η σκέψη του Εβραίου αντιθέτως με των Ελλήνων είναι εσχατολογική προσανατολιζόμενη προς το τέλος και όχι στην αρχή του κόσμου και της ιστορίας. Σύμφωνα με την Εβραϊκή εσχατολογία αυτό που μας παρέχει την αλήθεια είναι τα συμβαίνοντα και όχι τα όντα και αν τα όντα, όπως ο κόσμος κατανοηθούν ως συμβαίνοντα, τότε η αλήθεια των όντων περιλαμβάνει πάντα το «νέο», το «καινό», δηλαδή το μέλλον.

⁸⁴ Χρήστος Γιανναράς, *Οντολογία του προσώπου, προσωποκεντρική οντολογία*, εκδ. Ικάρος, Αθήνα 2016. σ.52.

Επομένως το μέλλον και όχι το παρελθόν είναι ο χώρος της αλήθειας για τους Εβραίους. Με βάση τα παραπάνω η Βίβλος απεχθάνεται τη μυθολογία που αναφέρεται στο παρελθόν και στρέφεται στις προφητείες που αναγγέλλουν μελλοντικούς κόσμους.⁸⁵

Σύμφωνα με την Εβραϊκή παράδοση την Παλαιά Διαθήκη δεν την ενδιαφέρει η εξιστόρηση των γεγονότων περί της δημιουργίας του κόσμου για να ικανοποιήσει την ανθρώπινη περιέργεια λύνοντας το πρόβλημα της αρχής του κόσμου, αλλά την θεωρεί ως αφετηρία της Θείας Οικονομίας και της ιστορίας της σωτηρίας μέσα στην ανθρώπινη ιστορία.⁸⁶

⁸⁵ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ελευθερία και ύπαρξη. Η μετάβαση από τον αρχαίο στο χριστιανικό Ελληνισμό*, Πέντε μαθήματα στο Ίδρυμα Γουλιανδρή –Χορν (1983), εκδ. Δόμος, Αθήνα 2018, σσ. 29-32.

⁸⁶ Σάββας Αγουρίδης (Σταυρός Βαρτανιάν, Γεώργιος Γρατσέας, Γαβριήλ Μαραγκός, Γεώργιος Ρηγόπουλος, Σεβαστιανός Φρερής, Καίτη Χιωτέλλη), *Λεξικό βιβλικής Θεολογίας*, εκδ. Βιβλικό κέντρο 'Άρτος ζωής', Αθήνα 1980, σ. 245.

Β) Η Παλαιά Διαθήκη

Η εξιστόρηση των γεγονότων της δημιουργίας του κόσμου περιγράφονται στο πρώτο βιβλίο της Παλαιάς Διαθήκης, τη Γένεση. Στο πρώτο κεφάλαιο στοίχοι 1 έως 31 περιγράφεται όλη η διήγηση της δημιουργίας από τον Θεό. «*Εν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν.... καὶ εἶδεν ὁ Θεὸς τὰ πάντα, ὅσα ἐποίησε, καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν. καὶ ἐγένετο ἑσπέρα καὶ ἐγένετο πρωί, ἡμέρα ἕκτη.*»⁸⁷ Η δημιουργία του κόσμου έγινε εκ του μηδενός. Ο Θεός ως παντοδύναμος δεν υπήρξε διακοσμητής της φύσης, αλλά δημιούργησε όλα τα κτίσματα από το μηδέν δια της αγαθής βουλήσεώς του. Ο κόσμος δεν δημιουργήθηκε δια της απορροής από την ουσία του Θεού, κάτι τέτοιο θα σήμαινε ότι ο κόσμος θα ήταν από τη φύση του τέλειος και άφθαρτος, αλλά από την ελεύθερη βούληση του Θεού.

Η άμεση αυτή δημιουργία ονομάζεται και πρώτη δημιουργία, σε αντιδιαστολή με τη δεύτερη και έμμεση δημιουργία που περιλαμβάνει τα όντα που δημιουργήθηκαν από προϋπάρχουσα ύλη. Και οι δύο δημιουργίες συνδέονται με το ρήμα «ἐποίησεν» που έχει διττό νόημα, δηλώνει αρχικά την παραγωγική πράξη της εκτελέσεως (πρώτη δημιουργία) και έπειτα την πράξη της ειδοποιήσεως (δεύτερη δημιουργία).

Ο κόσμος δεν προϋπήρχε, αλλά δημιουργήθηκε εν χρόνω, αυτό δηλώνεται και από τον πρώτο στίχο του βιβλίου της Γενέσεως «Εν ἀρχῇ», από το στίχο αυτό διακρίνεται η διαφορά του κτιστού κόσμου με την αϊδιο γένεση του Υιού και λόγου του Θεού.⁸⁸

Το έργο της δημιουργίας είναι αποτέλεσμα και των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος. Η εικόνα του Θεού Πατέρα που δημιουργεί τον κόσμο είναι φανερή μέσα στην Παλαιά Διαθήκη. Ο Υιός εγκαθιδρύει και εδραιώνει την ύπαρξη της δημιουργίας, ανακεφαλαιώνοντάς την στα έσχατα, προκειμένου να καταργήσει το θάνατο και να πραγματοποιήσει την κοινωνία του Θεού με τον άνθρωπο.

Από την άλλη το Άγιο Πνεύμα διαμορφώνει και οργανώνει τις διάφορες δυνάμεις των κτιστών πράγματων, δίνοντας τους τάξη και εσχατολογικά να ανακαινίσει τον άνθρωπο στον Θεό.

⁸⁷ Γεν.1.1-31.

⁸⁸ Ιω. Δαββέτας, «Δημιουργία», Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, Δ' τόμος (Βυζάντιον –Διοκλής), Αθήνα 1964, σσ.1084-1085.

Επομένως βασικό έργο του Αγίου Πνεύματος είναι να τελειοποιήσει τη δημιουργία.⁸⁹ Ο κόσμος δημιουργήθηκε από την ενέργεια του Θεού, η οποία είχε ως κύρια χαρακτηριστικά τα εξής: υπήρξε ελεύθερα εξαρτώμενη αποκλειστικά και απεριόριστα από τη θεία βούληση, τη δημιουργική ενέργεια του Θεού και φέρει τη σφραγίδα της αγαθότητάς Του, της παντοδυναμίας Του και της πανσοφίας Του.

Ο κόσμος δεν δημιουργήθηκε εξ ανάγκης, αλλά είναι έργο της ελεύθερης βούλησης του Θεού. Ο κόσμος δημιουργήθηκε υπό του Θεού με πλεονασμό ευεργεσίας, όχι για να προβληθεί η άπειρη δόξα του Θεού, αλλά για να φανερωθεί αυτή και να μεταδοθεί στα κτίσματα, τα οποία δοξάζοντας τον Θεό πραγματοποιούν τον προορισμό τους που είναι η κοινωνία μαζί Του.⁹⁰

Γ) Η κατάσταση του ανθρώπου. Ο Θεός ως τεχνίτης του κόσμου.

Η βιβλική διδασκαλία για τη δημιουργία δεν αποτελεί μια θεωρητική μελέτη μιας αφηρημένης θεολογίας. Είναι αποκλειστικά έννοια θρησκευτική που έχει μια ορισμένη ψυχική στάση. Μέσα από το έργο της δημιουργίας ο άνθρωπος ανακαλύπτει τον τεχνίτη Θεό και δημιουργείται μέσα του ένα αίσθημα θαυμασμού και ευγνωμοσύνης. Από την ατένιση της ομορφιάς του κόσμου δημιουργούνται ενθουσιαστικοί ύμνοι που εκφράζονται μέσα από τους ψαλμούς. Σε άλλα κείμενα φαίνεται ο άνθρωπος να έχει συντριβεί από το θεϊκό μεγαλείο, όπου ανακαλύπτει μέσα στον κόσμο εκπληκτικά θαύματα.

Στο τέλος ο άνθρωπος παίρνει τη θέση του μέσα στη δημιουργία, ο Θεός τον δημιούργησε, τον έπλασε από πηλό και κάθε στιγμή βρίσκεται κάτω από την εποπτεία του Θεού. Το αίσθημα αυτό της εμπιστοσύνης του ανθρώπου στα χέρια του Θεού είναι διάχυτο σε όλη την ευσέβεια της Παλαιάς Διαθήκης.⁹¹ Η δημιουργία μέσα στην Π.Δ εκφράζεται με την εικόνα του Θεού ως καλλιτέχνη που δημιουργεί ένα εντελώς νέο κόσμο, καινούργιο και δεν προσλαμβάνει το νόημα και την ομορφιά από κάτι που προϋπάρχει. Με την παράσταση αυτή του Δημιουργού ως

⁸⁹ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ανάμνηση του Μέλλοντος προς μια εσχατολογική οντολογία*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2025, σ.182.

⁹⁰ Ιω Δαββέτας, «*Δημιουργία*», Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, ο.π.σ.1085-1086.

⁹¹ Σάββας Αγουρίδης, Σταύρος Βαρτανιάν, Γεώργιος Γρατσέας, Γαβριήλ Μαραγκός, Γεώργιος Ρηγόπουλος, Σεβαστιανός Φρερής, Καίτη Χιωτέλλη, ο.π.σ.246.

καλλιτέχνη μπορεί να παρουσιαστεί πιο σωστά το χριστιανικό δόγμα της Δημιουργίας και να βγάλει τα έξης συμπεράσματα: Η αληθινή, η γνήσια και πραγματικά δημιουργική τέχνη προϋποθέτει την πρόθεση να παραχθεί κάτι νέο και μοναδικό.

Εξετάζοντας παραδείγματος χάρη ένα πίνακα ζωγραφικής παρατηρούμε ότι η μοναδικότητα και η αξία του έργου είναι άρρητα συνδεδεμένη με τη μοναδικότητα του προσώπου του καλλιτέχνη, δεν νοείται τέχνη χωρίς πρόσωπό, τον άνθρωπο που δημιουργεί ελεύθερα. Έτσι και ο Δημιουργός Θεός είναι προσωπικός και η ανθρώπινη δημιουργία εξαρτάται συνεχώς από την προσωπική σχέση μαζί του.

Μια άλλη ομοιότητα ανάμεσα στον πίνακα και στη δημιουργία είναι η παρουσία *εν τη απουσία* του καλλιτέχνη, ο οποίος είναι απών κατά τη φυσική του παρουσία αλλά παρών νοητικά μέσα από το έργο του. Αυτή η παράδοξη αντίθεση της απουσίας και της ταυτόχρονης παρουσίας ορίζει τον προσωπικό χαρακτήρα της σχέσης του δημιουργού με το έργο του. Αν ο καλλιτέχνης του πίνακα ήταν παρών στο έργο του με ένα τρόπο που ελέγχεται με τις αισθήσεις μας τότε θα έχανε την ελευθερία και την αξία του και θα περιφρονείτο. Αυτό θα γινόταν γιατί οι άνθρωποι θα μπορούσαν να τον προβλέψουν, να τον «διαβάσουν» και αυτός μαζί με το έργο του με το πέρασμα του χρόνου θα έχανε την αξία του.

Παρόμοια ισχύει και με την παρουσία του Θεού στη δημιουργία, η απουσία Του στη δημιουργία είναι παρουσία με την έννοια της προσμονής και της πρόγευσής της εσχατολογικής Παρουσίας. Όλα τα σημεία (θαύματα, χαρίσματα, αγιότητα κτλ.) υποδηλώνουν την ερχόμενη Βασιλεία, εξάλλου η πορεία του ανθρώπου μέσα από την Αγία Γραφή είναι πορεία με γνώμονα την πίστη και όχι τις αισθήσεις. Η εσχατολογία βρίσκεται και στην τέχνη, αφού πολλοί καλλιτέχνες καθώς και τα έργα τους αναγνωρίζονται και αποκτούν αξία με την πάροδο πολλών ετών, πολλές φορές και μετά τον θάνατο του δημιουργού τους.

Η τελευταία ομοιότητα, αλλά και συγχρόνως διαφορά μεταξύ ενός έργου τέχνης και της δημιουργίας βρίσκεται στη μεταμόρφωση από την παλαιά στη νέα δημιουργία. Ο Θεός δημιουργεί εκ του μηδενός, ενώ η τέχνη από προϋπάρχουσα ύλη. Όταν φτάνει η στιγμή για τη μετάβαση από την αρχική στην εσχατολογική μορφή της ο Θεός ανανεώνει τη δημιουργία χωρίς να καταστρέψει την παλιά. Το πέρασμα από την παλαιά στη νέα θα πρέπει να περάσει από τον Σταυρό, ένα είδος θανάτου, αυτό συμβαίνει επειδή η δημιουργία υπόκειται στη φθορά και μέσω

του Σταυρού και της Ανάστασης δημιουργείται ένα μέλλον, μια προοπτική και από το είναι που βρίσκεται φτάνει στο αεί είναι.

Στην Τέχνη από την άλλη η εσχατολογία, η προοπτική δηλαδή στο μέλλον είναι η αίτια της δημιουργικότητας. Ο καλλιτέχνης δημιουργεί ένα έργο τέχνης χρησιμοποιώντας και αντλώντας υλικά από το παρελθόν. Ελπίζει σε μια μελλοντική κατάσταση ύπαρξης και αναγνώρισης του έργου του, στο αεί είναι, μια υπερφυσική, προσδοκώμενη κατάσταση ύπαρξης που βρίσκεται πάνω από τη φύση του έργου του.⁹²

⁹² Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ανάμνηση του Μέλλοντος προς μια εσχατολογική οντολογία*, οπ.π., σσ. 201-206,

3.2. Η “νέα δημιουργία” στην Καινή Διαθήκη

A. Η κληρονομία της Παλαιάς Διαθήκης

Η διδασκαλία για τη δημιουργία, όπως εκφράστηκε στην Π.Δ παραμένει και στη Κ.Δ, όμως εκεί ολοκληρώνεται.⁹³ Ο τελευταίος στίχος από την εξιστόρηση της δημιουργίας του κόσμου στην Π.Δ “ και είδεν ὁ Θεός καλὰ λίαν”⁹⁴ αποτελεί τον σύνδεσμο μεταξύ παλαιάς και νέας δημιουργίας. Ο στίχος αυτός μας βοήθη να τοποθετήσουμε τη διήγηση της δημιουργίας και της πτώσης του ανθρώπου σε μία εσχατολογική προοπτική, αναφέροντας ότι η δημιουργία είναι “καλή λίαν”. Οι Εβραίοι που δεν τους ενδιαφέρει η εικόνα αλλά τα μέλλοντα θέλουν να καταδείξουν ότι ο Θεός είχε κατά νου τη δημιουργία που θα γίνει στο τέλος και όχι όπως την έπλασε αρχικά, εξάλλου ο ίδιος δημιουργεί πλήρη και τέλεια πράγματα.⁹⁵

Όταν γίνεται λόγος «Βιβλικά» για τέλεια δημιουργία αναφερόμαστε στην τελειότητα του κόσμου και του ανθρώπου που δημιουργείται με την ενσάρκωση του Χριστού. Μόνο εν Χριστώ ο κόσμος αποκτά τελειότητα, πράγμα που σημαίνει ότι ο Θεός δημιούργησε ένα κόσμο που πρόκειται να γίνει τέλειος όχι στο παρόν, αλλά στο τέλος της ιστορίας, στα έσχατα. Ο Θεός επιφύλαξε την τελειότητα του κόσμου για την εποχή κατά την οποία η δημιουργία θα ανακεφαλαιωνόταν εν Χριστώ, γενόμενη το σώμα του Ιησού Χριστού και θα μοιραζόταν με όλη την Τριαδική ζωή. Επομένως στην Π.Δ. η τελειότητα του κόσμου δεν είναι πρωτολογική, αλλά εσχατολογική και αναφέρεται στο «μακάριο τέλος»⁹⁶.

Ένας άλλος λόγος που πρέπει να χαρακτηριστεί η πρωτολογική τελειότητα του κόσμου ως ατελής είναι οι διακρίσεις–διαιρέσεις που υπάρχουν κατά τη δημιουργία, οι οποίες θα υπερβαθούν στα έσχατα με την ενσάρκωση του Χριστού. Αυτές είναι η διάκριση κτιστού και άκτιστου, οι διαιρέσεις μεταξύ αισθητών και νοητών πλάσμάτων ουρανού και γης–οικουμένης και παραδείσου καθώς και τη διάκριση του ανθρώπινου φύλου αναμεσά σε αρσενικό και θηλυκό ⁹⁷.

⁹³ Σάββας Αγουρίδης, Σταυρός Βαρτανιάν, Γεώργιος Γρατσέας, Γαβριήλ Μαραγκός, Γεώργιος Ρηγόπουλος, Σεβαστιανός Φρερής, Καίτη Χιωτέλλη,οπ.π.σ.246.

⁹⁴ Γεν 1,31

⁹⁵ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ανάμνηση του Μέλλοντος προς μια εσχατολογική οντολογία*,οπ.π.σ.231.

⁹⁶ Στο ίδιο,σσ.247-248.

⁹⁷ Στο ίδιο,σ.249.

Οι Ιουδαίοι επομένως περίμεναν ένα τελικό κριτή της ιστορίας που ονόμαζαν στις προφητείες και στην αποκαλυπτική γραμματεία ως “Υιό του ανθρώπου”. Ο Χριστός ταυτίστηκε στη συνείδηση των Ιουδαίων ως ο Υιός του ανθρώπου, ο οποίος και θα κρίνει τελικά την ιστορία ως την αποφασιστική βουλή του Θεού για την τύχη του ανθρώπου και του κόσμου. Αυτή η πεποίθηση ήταν αρκετή για τον Ιουδαίο να αποδεχθεί τη θεότητα του Ιησού χωρίς οντολογικά κριτήρια.⁹⁸

⁹⁸ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ελευθερία και ύπαρξη. Η μετάβαση από τον αρχαίο στο χριστιανικό Ελληνισμό, Πέντε μαθήματα στο ίδρυμα Γουλανδρή –Χορν* (1983), εκδ. Δόμος, Αθήνα 2018 ,σ. 33.

B. Το πρόβλημα του κακού

Την τέλεια δημιουργία επισκιάζει η πτώση των πρωτοπλάστων από τον παράδεισο και ή ύπαρξη του κακού. Αν περιγράψουμε την πτώση με τη κυριολεκτική έννοια του όρου, ως πτώση δηλαδή από την εσχατολογική κατάσταση της ύπαρξης, το κακό είναι η επιστροφή στο παρελθόν στο μηδέν και υπονομεύει το είναι της δημιουργίας.⁹⁹

Τι είναι όμως το κακό; Ως προς τον ορισμό της έννοιας του υπάρχουν οι παρακάτω προβληματισμοί. Το κακό αποτελεί μια συνέχεια της αρχέγονης πτώσης του ανθρώπου ως αποτέλεσμα της ανυπακοής των πρωτοπλάστων στην εντολή του Θεού ή ιδίωμα του κτιστού κόσμου ή μήπως αποτελεί ένα είδος τιμωρίας για την παραβίαση των εντολών.

Αν είναι τιμωρία του Θεού για την άρνηση των εντολών Του, τότε μέσα στην κτίση που δημιουργήθηκε «Λίαν Καλώς» θα έχουμε ένα είδος δικανικής δικαιοσύνης. Το κακό όμως δεν είναι αποτέλεσμα της παραβίασης κάποιων εντολών, αλλά η άρνηση του καλού. Από την άλλη, αν το κακό είναι απόρροια της πτώσης, υπάρχει η ελεύθερη επιλογή του ανθρώπου.

Ο άνθρωπος επιλέγοντας το κακό επιλεγεί την αποξένωση από τον Θεό και κατ' επέκταση από τη φύση και τον συνάνθρωπο. Προτιμά να ζήσει τη ζωή της ατομοκεντρικής αυτάρκειας, της μη σχέσης με τον Θεό με αποτέλεσμα να οδηγείται στην ανυπαρξία. Επομένως το κακό δεν έχει δική του οντότητα, αναφέρεται μόνο στον τρόπο συμπεριφοράς και ύπαρξης του ανθρώπου και όχι σε οντότητα.¹⁰⁰

Το κακό αποτελεί μια κίνηση απομάκρυνσης και διάσπασης από το είναι, από το είναι όχι όπως ήταν στην αρχική δημιουργία, αλλά όπως θα γίνει στο τέλος. Η απόκλιση δεν αφορά την αρχική δημιουργία, αλλά τον εσχατολογικό σκοπό της. Το κακό χαρακτηρίζεται ως μη όν, ως κάτι που δεν έχει οντολογική αρχή, αποτελεί απόκλιση και αστοχία του ανθρώπου όχι από το είναι του, αλλά από το αεί είναι του, από την εσχατολογική τελείωση του.

Το πρόβλημα του κακού εντοπίζεται στην επιθυμία του ανθρώπου. Ο άνθρωπος στην πορεία του αστόχησε και απομακρύνθηκε από τον Θεό άλλα και από τον τελικό του στόχο που

⁹⁹ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ανάμνηση του Μέλλοντος προς μια εσχατολογική οντολογία*, οπ.π.σ.249.

¹⁰⁰ Χρήστος Γιανναράς, *Πτώση κρίση κόλαση ή δικανική υπονόμηση της οντολογίας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2017, σσ.162-163.

ήταν να συμπαρασύρει ολόκληρη τη δημιουργία προς τον Θεό και να υπερνικήσει τη θνητότητα που είναι εγγενής στη φύση.

Το κακό δεν αποτελεί ανθρωπολογικό πρόβλημα, άλλα κοσμολογικό και δεν μπορεί να λυθεί με καμία ανθρώπινη προσπάθεια, πάρα μόνο με την κοσμική μεταμόρφωση στο τέλος της ιστορίας. Μια τέτοια μεταμόρφωση μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο όταν αποκατασταθεί η αρχική κίνηση της στο εσχατολογικό της τέλος, για να γίνει αυτό θα πρέπει να εκπληρωθεί ο πραγματικός ρόλος του ανθρώπου ως κορωνίδα της δημιουργίας που είναι να την οδηγήσει στα έσχατα. Επομένως η μόνη λύση ήταν η σάρκωση του Χριστού. Ο παλαιός Αδάμ αντικαθίσταται με τον νέο Αδάμ ο οποίος είναι εσχατολογικός. Ο Χριστός με τη γέννησή του έως την ανάληψή Του καταστεί έναν αρραβώνα με την ανθρώπινη φύση, επαναφέρει στον άνθρωπό το κατ' εικόνα που είχε αμαυρωθεί από την πτώση και τον οδηγεί σε μία πρόγευση της μέλλουσας κατάστασης. Η τελική νίκη εναντίον του κακού θα πραγματοποιηθεί τελικά με τη Δευτέρα παρουσία, όπου θα ανακαινιστούν τα πάντα, άνθρωπος και φύση, μέσα στη βασιλεία του Θεού.¹⁰¹

¹⁰¹ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ανάμνηση του Μέλλοντος προς μια εσχατολογική οντολογία*, οπ.π.σσ.250-258.

Γ. Η εν Χριστώ δημιουργία

Στην Κ.Δ υπάρχει η συνείδηση ότι ο κόσμος που άρχισε με τη Δημιουργία είναι προορισμένος να διαλυθεί και να εξαφανιστεί ως συνέπεια της ανθρώπινης αμαρτίας, «Εν Χριστώ» όμως εγκαινιάστηκε μια νέα δημιουργία, αυτή που προανέγγειλαν οι προφύτες της Π.Δ. Αυτή η νέα δημιουργία αφορά πρωτίστως τον άνθρωπο που με το βάπτισμα του γίνεται εν Χριστώ καινή κτίση. Εξαφανίζεται δηλαδή ο παλαιός άνθρωπος και στη θέση του δημιουργήθηκε ο καινούργιος «εν Χριστώ» άνθρωπος. Η νέα δημιουργία περιλαμβάνει ολόκληρη την οικουμένη, καθώς η Θεία Βουλή είναι να επαναφέρει τα πάντα κάτω από μία Κεφαλή, τον Χριστό.

Ανάμεσα στην Πρώτη και Δευτέρα δημιουργία υπάρχει ένας παραλληλισμός του ανθρώπου μεταξύ παλαιού και νέου Αδάμ. Στην Π.Δ. ο Θεός δημιούργησε τον Αδάμ, τον έκανε αρχηγό του γένους του και του έδωσε τη δυνατότητα να εξουσιάζει τη φύση. Στην Κ.Δ ο ενανθρωπήσας Υιός του Θεού, ο νέος Αδάμ εσχατολογικά, έγινε αρχηγός της εξαγορασμένης από τον ίδιο, με τον θάνατο και την ανάστασή του, ανθρωπότητας που αποτελεί πλέον Σώμα του και ο Θεός -Πατέρας του έδωσε κάθε εξουσία πάνω στη γη, έτσι ώστε να συγκροτηθούν όλα «εν Χριστώ», ουράνια και επίγεια.¹⁰²

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Ιουδαίοι της εποχής εκείνης περίμεναν ένα τελικό κριτή της ιστορίας στο πρόσωπό μιας μορφής που ονομάστηκε κυρίως από τον προφήτη Δανιήλ ως “Υιός του Ανθρώπου”. Ο Χριστός ταυτίστηκε στη συνείδηση των Ιουδαίων με τον Υιό του Ανθρώπου, ο οποίος θα κρίνει την ιστορία ως την αποφασιστική πράξη του Θεού για την τύχη του κόσμου και των ανθρώπων.¹⁰³

Η ενσάρκωση του Μονογενούς Υιού του Θεού αποτελεί το τέλος για το οποίο δημιουργήθηκε ο κόσμος, όχι μόνο γιατί αποκαταστάθηκε η ενότητα μεταξύ Θεού και ανθρώπου, αλλά επειδή ανακεφαλαιώθηκε “Εν Χριστώ” ολόκληρη η δημιουργία. Ο Χριστός αποτελεί την κεφαλή όχι μόνο της ανθρωπότητας, αλλά και ολόκληρης της δημιουργίας, την οποία ενσαρκώνει στο πρόσωπο του και της προσφέρει το αεί είναι.

¹⁰² Σάββας Αγουρίδης, Σταυρός Βαρτανιάν, Γεώργιος Γρατσέας, Γαβριήλ Μαραγκός, Γεώργιος Ρηγόπουλος, Σεβαστιανός Φρερής, Καίτη Χιωτέλλη, *Λεξικό βιβλικής Θεολογίας*, εκδ. Βιβλικό κέντρο ‘Άρτος ζωής’, Αθήνα 1980, σ.247.

¹⁰³ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ελευθερία και ύπαρξη*, ο.π.σ.32.

Ο Θεός προσφέρει στη δημιουργία το «όντως είναι» μέσω του ανθρώπου, ο οποίος κατέχει μια μοναδική θέση μέσα στην κτίση. Η δημιουργία του ανθρώπου δεν αποτελεί ένα τυχαίο ή δευτερεύον γεγονός, αλλά την κορύφωση του δημιουργικού έργου του Θεού. Ο Αδάμ πλάθεται τελευταίος, γεγονός που υποδηλώνει τον ιδιαίτερο προορισμό και την υψηλή αποστολή του μέσα στον κόσμο. Ως δημιούργημα «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν» Θεού, ο άνθρωπος καλείται να λειτουργήσει ως σύνδεσμος μεταξύ του Δημιουργού και της δημιουργίας.

Ο άνθρωπος όμως αρνήθηκε ελεύθερα να εκτελέσει αυτή την αποστολή του, ως αποτέλεσμα, η κτίση παρέμεινε υποταγμένη στη φθορά και τη θνητότητα, αδυνατώντας να φθάσει στον τελικό προορισμό για τον οποίο δημιουργήθηκε. Γι' αυτό ο Θεός εισήγαγε ένα νέο τρόπο, την ενσάρκωσή για να σώσει τη δημιουργία από τη θνητότητα και να την οδηγήσει στον τελικό σκοπό της. Η Ενανθρώπιση του Υιού και λόγου του Θεού επιβεβαιώνει τον σπουδαίο ρόλο του ανθρώπου για την επιβίωση της δημιουργίας, αντλώντας τον λόγο της ύπαρξής της από τον εσχατολογικό σκοπό που δημιουργήθηκε ο άνθρωπος και ο κόσμος.

Ο εσχατολογικός σκοπός του ανθρώπου ήταν να φέρει τη δημιουργία από το όντως είναι στο αεί είναι, αυτό θα κατορθωνόταν στα έσχατα μόνο με την παρουσία ενός προσώπου στο οποίο θα ενσωματωνόταν όλη η δημιουργία. Όλο το αεί είναι της δημιουργίας ενσωματώθηκε με τη μορφή της Υιοθεσίας στο πρόσωπο του Μονογενούς Υιού του Θεού.¹⁰⁴ Έτσι, ο Χριστός γίνεται το κέντρο της δημιουργίας και εκείνος που οδηγεί τον κόσμο στην τελική του ολοκλήρωση, τη Βασιλεία του Θεού.

¹⁰⁴ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ανάμνηση του Μέλλοντος προς μια εσχατολογική οντολογία*, εκδ.Αρμός, Αθήνα 2025, σσ.172-175.

3.3 Η Ιουδαιοχριστιανική αντίληψη του κόσμου (η βιβλική κτισσιολογία)

Η Ιουδαιοχριστιανική παράδοση εισάγει μια ριζικά διαφοροποιημένη αντίληψη του κόσμου σε σχέση με τις αρχαίες αντιλήψεις. Στο πλαίσιο αυτό η ιστορία δεν αποτελεί μια αλληλουχία φυσικών γεγονότων που επαναλαμβάνονται κυκλικά, αλλά μια δυναμική πορεία σχέσεως Θεού και ανθρώπου. Στον Ιουδαιοχριστιανισμό δίνεται έμφαση στην πορεία του ανθρώπου και των κοινοτήτων του, τα δε γεγονότα αποκτούν ιδιαίτερο νόημα μέσα από τη δράση του Θεού και τη δυνατότητα του ανθρώπου να ανταποκριθεί στην κλήση Του.

Σε αντίθεση με την αρχαία Ελληνική κοσμολογική σκέψη που αντιλαμβάνονταν τον κόσμο ως αρμονική και αιώνια τάξη, όπου τα γεγονότα επαναλαμβάνονταν κυκλικά, η βιβλική παράδοση εισάγει την ιδέα της ιστορικής πορείας του κόσμου με αρχή, προορισμό και έσχατα.

Ο κόσμος θεωρείται δημιούργημα του Θεού, ο οποίος τον δημιούργησε με την ελεύθερη βούλησή Του. Η ιστορία υπό αυτό το πρίσμα δεν συνδέεται με την αναγκαιότητα των φυσικών νόμων, αλλά συνδέεται με την ελευθερία τόσο του Δημιουργού, όσο και του ανθρώπου. Η πορεία του κόσμου κατευθύνεται από τη δημιουργία στην τελική ολοκλήρωση και αυτός ο σκοπός δίνει νόημα σε όλα τα επιμέρους ιστορικά γεγονότα.

Στη βιβλική σκέψη η ιστορία δεν επαναλαμβάνεται, αλλά ακολουθεί μια γραμμική πορεία, προσανατολίζεται σε ένα μέλλον που αποτελεί την εκπλήρωση του σχεδίου του Θεού για τον κόσμο. Η πορεία αυτή συνδέεται με τη Διαθήκη του Θεού, τη σχέση ανάμεσα στον Θεό και στον λαό του και μέσω αυτής η ιστορία αποκτά χαρακτήρα διαλόγου και σχέσης. Η ιστορία παρουσιάζεται ως ο χώρος στον οποίο εκδηλώνεται η δράση και η βουλή του Θεού καθώς και η ελευθερία του ανθρώπου να ανταποκριθεί ή όχι στη θεία κλήση.¹⁰⁵

Σύμφωνα με την ιουδαϊκή κοσμοθεωρία τα γεγονότα της ιστορίας δεν έχουν μόνο κοινωνικό και πολιτικό σκοπό, αλλά συνδέονται με την αποκάλυψη του Θεού και με την πορεία προς τη σωτηρία του ανθρώπου. Από τη Δημιουργία του κόσμου, την ιστορία του Ισραήλ μέχρι

¹⁰⁵ Σπυριδούλα Αθανασοπούλου-Κυπρίου, Σταύρος Γιαγκάζογλου, Αναστάσιος Μάρας, *Η Ορθοδοξία ως πολιτισμικό επίτευγμα και τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου, στο Ορθοδοξία και [μετα-]νεωτερικότητα*, τόμ. Γ', Πάτρα: ΕΑΠ, 2008, σσ.30-31.

την σάρκωση του Υιού του Θεού η βιβλική παράδοση κατευθύνεται προς ένα στόχο. Ο Χριστός κατανοείται ως το κέντρο αυτής της ιστορικής πορείας καθώς στο πρόσωπο του αποκαλύπτεται το γεγονός της σωτηρίας του ανθρώπου και το βαθύτερο νόημα της ιστορίας του κόσμου που δεν είναι άλλο από την εν Χριστώ κένωση¹⁰⁶.

Ο Θεός ενεργεί μέσα στην ιστορία σεβόμενος την ελευθερία του ανθρώπου, καλώντας τον να συμμετάσχει ενεργά στην πορεία του κόσμου. Με αυτόν τον τρόπο η ιστορία καθορίζεται αφενός με τη θεία πρόνοια, αφετέρου με τις ελεύθερες επιλογές των ανθρώπων.

Στο πλαίσιο της Χριστιανικής διδασκαλίας εξέχουσα θέση έχει η εσχατολογική διάσταση. Η εσχατολογική αυτή προοπτική δεν σήμαινε το τέλος του κόσμου, αλλά την τελική φανέρωσή του σκοπού της ιστορίας και την αποκατάσταση των σχέσεων του ανθρώπου και όλης της κτίσης με τον Θεό. Με αυτή την έννοια ο κόσμος αποκτά σκοπό, νόημα και προοπτική αφού εντάσσεται σε μια δυναμική πορεία που οδηγεί στην εκπλήρωση του θεϊκού σχεδίου.¹⁰⁷

Η βιβλική θεωρία διαμορφώνει μια ιδιαίτερη αντίληψη για τη σχέση φύσης και ιστορίας. Σε αντίθεσή με την αρχαιοελληνική κοσμοθεωρία που ταυτίζει τον άνθρωπό ως μέρος της φύσης, η βιβλική παράδοση δίνει εξέχουσα θέση κατά τη δημιουργία στον άνθρωπό. Ο Άνθρωπος με το να δημιουργηθεί στο τέλος ξεχωρίζει από τα άλλα δημιουργήματα, είναι πρόσωπο δημιουργημένο κατ' εικόνα του Θεού προικισμένος με την ελευθερία της βούλησης, έτσι ελεύθερα μπορεί να ανταποκριθεί στη θεία κλήση για τη σωτηρία του συμπαρασύροντας μαζί του και όλη την κτίση. Με αυτόν τον τρόπο η ιστορία αποκτά μια ανθρωπολογική διάσταση καθώς συνδέεται άμεσα με τις επιλογές του ανθρώπου.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Στο ίδιο ,σσ.32-33.

¹⁰⁷ Στο ίδιο,σσ.32-35.

¹⁰⁸ Στο ίδιο σσ.35-37.

Κεφάλαιο 4. Η συνάντηση Ελληνισμού και Χριστιανισμού κατά τον Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα

Ο Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας επιχειρεί να δώσει ξανά υπαρξιακό νόημα στη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον στη χριστιανική παράδοση. Γι' αυτό διατρέχει ερμηνευτικά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες όπου το βιβλικό, προφητικό και εσχατολογικό πνεύμα που ερμηνεύει το δόγμα της εκ του μη όντος δημιουργίας και την παρουσία του Θεού στον κόσμο συναντά τον Ελληνισμό στον οποίο κυριαρχούν τα φιλοσοφικά συστήματα του Μέσου Πλατωνισμού και οι δοξασίες των Γνωστικών.

Πρόκειται για μια μεταφορά του Ευαγγελίου σε ένα διαφορετικό χώρο από τη βιβλική παράδοση. Η μεταφορά αυτή του Ευαγγελίου ως εκχριστιανισμό του Ελληνισμού έγινε κυρίως από τους Έλληνες πατέρες της Εκκλησίας. Αυτή η προσπάθεια δεν σήμαινε υποτίμηση του Ελληνισμού, αλλά μια ριζική μεταβολή ως προς τα ερωτήματα και τα υπαρξιακά ζητήματα που απασχολούσαν το ελληνικό πνεύμα. Το γεγονός ότι τα ερωτήματα και οι αγωνίες που απασχολούσαν το ελληνικό πνεύμα βρήκαν απάντηση από τη βιβλική αντίληψη που ουδέποτε είχε τέτοια ερωτήματα δείχνει τη συνθετική ικανότητα και το οικουμενικό πνεύμα που διέπει το έργο των πατέρων της Εκκλησίας.

Η υπαρξιακή βάση και το περιεχόμενο της βιβλικής και πατερικής Θεολογίας για την εκ του μηδενός δημιουργία του κόσμου είναι η ελευθερία και η ευθύνη του ανθρώπου ως συνθετικού κρίκου μεταξύ της δημιουργίας και του Θεού. Από τη γόνιμη αυτή συνάντηση οι Έλληνες πατέρες της Εκκλησίας θα συνθέσουν αυτό που ο Μητροπολίτης Περγάμου αποκαλεί “κοσμολογική προφητεία” και “Ευχαριστιακή κοσμολογία”.

Το γνωστικό εύρος του Μητροπολίτη Περγάμου δεν περιορίζεται μόνο στην εκ του μηδενός δημιουργία, αλλά επεκτείνεται και σε άλλες οντολογικές κατηγορίες όπως είναι η ελευθερία, το πρόσωπό και η κοινωνία που αναδύονται ως ερμηνευτικά κλειδιά στη γόνιμη σύνθεση του Ελληνισμού με τον Χριστιανισμό.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Σταύρος Γιαγκάζογλου, «Η κτίση ως ευχαριστία, αναφορά στο έργο του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα για τη σχέση Θεολογίας και φυσικού περιβάλλοντος», Νομοκανονικά, Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και κανονικού δικαίου, Έτος ΚΑ, τεύχος 1, εκδ. Σάκκουλα, Μάιος 2023, σσ 56-57.

4.1 Η εκ του μηδενός δημιουργία και η συνάντηση Ελληνισμού και Χριστιανισμού στη σκέψη των πατέρων της Εκκλησίας

Η ελληνική πατερική σκέψη επηρεασμένη από την ελληνική φιλοσοφία και τη βιβλική παράδοση θέλησε να δώσει απάντηση στο ερώτημα περί της δημιουργίας του κόσμου. Στα μέσα του 2ου αιώνα ο Άγιος Ιουστίνος κατανοεί ως ταυτόσημη τη διήγηση περί δημιουργίας κόσμου που υπάρχει στην Π.Δ και στο έργο Πλάτωνα, Τίμαιο. ¹¹⁰

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η περίπτωση του Ωριγένη, όπου υιοθετεί τις πλατωνικές ιδέες, δεχόμενος ότι οι λόγοι των όντων του κόσμου είναι οι σκέψεις του Θεού και θεωρεί ότι ο κόσμος είναι αιώνιος, εφόσον όμως ο Θεός είναι αιώνιος και παντοδύναμος και ο κόσμος πρέπει είναι αιώνιος, για να μπορεί ο Θεός να ασκεί σε αυτόν την παντοδυναμία του. Με αυτό τον τρόπο ο Ωριγένης τείνει να συμβιβάσει τη βιβλική ιδέα της παντοδυναμίας του Θεού με την Πλατωνική ιδέα ότι ο κόσμος έχει τους λόγους του στην αιωνιότητα, στο Θεό. Ο Ωριγένης δέχεται ακόμα και τις ιδέες του Πλάτωνα για την προϋπαρξη των ψυχών, καθώς και την πτώση των ψυχών στα σώματα, ιδέες για τις οποίες καταδικάστηκε επίσημα από την Εκκλησία στην Ε΄ Οικουμενική σύνοδό (553 μ.Χ.).^{111 112} Με τον Ιουστίνο και τον Ωριγένη θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχουμε εξελληνισμό του Χριστιανισμού και όχι εκχριστιανισμό του Ελληνισμού ως προς το θέμα Θεός και Κόσμος.¹¹³

Μια άλλη μερίδα των πατέρων προσπάθησαν να εξηγήσουν τη δημιουργία στηριζόμενοι στη βιβλική σκέψη, όπου έβλεπε τον κόσμο ως γεγονός και όχι ως αιώνια κατάστασή των πραγμάτων. Σημαντική ήταν η προσπάθεια να απαντηθεί το ερώτημα αν η αλήθεια του κόσμου, οι λόγοι των όντων στηρίζονται στις σκέψεις του Θεού. Αν δηλαδή ο Θεός κατά τη δημιουργία βρήκε ως καλούπι τους λόγους των όντων και στη συνέχεια δημιούργησε πάνω σε αυτούς τον κόσμο ως καλλιτέχνης.

Οι Πατέρες δέχονταν ότι οι ιδέες-λόγοι των όντων δημιουργήθηκαν και αυτές από το Θεό. Ενώ ήταν διατεθειμένοι να δεχθούν ότι οι ιδέες αυτές υπήρχαν προ χρόνου, προ της δημιουργίας

¹¹⁰ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ελευθερία και ύπαρξη. Η μετάβαση από τον αρχαίο στο χριστιανικό Ελληνισμό*. Πέντε μαθήματα στο ίδρυμα Γουλανδρή –Χορν (1983), εκδ. Δόμος, Αθήνα 2018, σ. 63

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 63.

¹¹² Π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, *Θέματα ορθόδοξου Θεολογίας*, εκδ. "Άρτος Ζωής", Αθήνα 1989², σσ. 12-16.

¹¹³ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ελευθερία και ύπαρξη*, ο.π.σ. 63.

του κόσμου από το Θεό, αφού με τη δημιουργία άρχισε να "τρέχει" ο χρόνος, δεν μπορούσαν να δεχθούν ότι αυτές είναι συν αΐδιες και συν αιωνίες με το Θεό.

Αυτό οδήγησε στο να γίνεται λόγος για μία διαφορετική αιωνιότητα που δεν ήταν χρονική, αλλά ούτε του Θεού, ήταν κάτι ανάμεσα στα δύο. Η ιδέα αυτή της αιωνιότητας μεταξύ θείου και κοσμικού χρόνου φάνηκε να δίνει μια ευκαιριακή λύση, δημιούργησε όμως προβλήματα κατά τον τέταρτο αιώνα με τον Αρειανισμό.¹¹⁴

Η νέα οπτική των πατέρων που αποτελεί την ουσία για την κατανόηση της σύνδεσης ανάμεσα στον Ελληνισμό και στο Χριστιανισμό ήταν η προσπάθεια να δουν και να εξηγήσουν τη δημιουργία όχι ως γνώση, αλλά ως αγάπης του Θεού. Ο τρόπος για να γίνει αυτό, χωρίς οι πατέρες να παύσουν να σκέφτονται Ελληνικά, να αναζητούν δηλαδή την αλήθεια των όντων κάτω από τα φαινόμενα, βρέθηκε ως συνδετικός κρίκος στο χωρίο της Κ.Δ. Ιω.1,3 όπου γίνεται αναφορά στο Λόγο του Θεού «*Ὁ λόγος ἦν ὁ Θεός... πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ γέγονεν.*»¹¹⁵

Από τον Ιερό Αυγουστίνο έγινε η προσπάθεια να κατανοηθεί αυτό το χωρίο με βάση την ελληνική φιλοσοφία, κυρίως τη στωική που πίστευε ότι ο κόσμος έχει μέσα του ως Θεία και κοσμική αρχή τον λόγο. Ο λόγος είναι αυτός που κρατάει τον κόσμο σε μία ισορροπία και αρμονία. Όπου η αρμονία υπήρξε το κεντρικό θέμα στην ελληνική σκέψη.

Στην ελληνική φιλοσοφία από τον Ηράκλειτο μέχρι τους Στωικούς ο λόγος ήταν συνυφασμένος με τη γνώση του Θεού, όπως και στον Πλάτωνα όπου ο λόγος ήταν οι αρχές πάνω στις οποίες ερμηνευόταν ο κόσμος. Για αυτό και όταν συνδέθηκαν με τον νου του Θεού ήταν πάντοτε δεμένες με τον ανθρώπινο νου μέσω του οποίου αποκαλύπτεται η αλήθεια του κόσμου.

Με αυτή την έννοια αρχικά κατανοήθηκε ο Χριστός ως λόγος του Θεού από τον Ιουστίνο και στη συνέχεια από τον Ωριγένη. Αυτή η σύνδεση της ταύτισης της αλήθειας του κόσμου με την αλήθεια του Θεού δημιούργησε ένα ουσιώδες πρόβλημα, περιορίζε την ελευθερία του Θεού στη δημιουργία. Δεν δημιουργείται κάτι ολοκληρωτικά καινούργιο και δεν υπάρχει πλέον η έννοια της ελευθερίας του δημιουργού. Ο λόγος ως γνωστικό αντικείμενο συνδέει τον δημιουργήμα με τον

¹¹⁴ Στο ίδιο, σσ.64-65.

¹¹⁵ Ιώ Δαββέτας, «*Δημιουργία*», Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, Δ' τόμος (Βυζάντιον – Διοκλής), Αθήνα 1964.1,1-3.

δημιουργό, δένεται ο Θεός με τον κόσμο και το αντίστροφο. Με αυτόν τον τρόπο χάνεται με τη δημιουργία η ελευθερία του Θεού.¹¹⁶

Το πρόβλημα αυτό φαίνεται να οδεύει στη λύση του με τον Άγιο Αθανάσιο και τους Έλληνες Πατέρες τον τέταρτο αιώνα. Σύμφωνα με τον Άγιο Αθανάσιο, ο κόσμος δημιουργήθηκε από τον Θεό μέσω του Λόγου του. Ο Λόγος δεν νοείται όπως προηγουμένως ως γνωστικό αντικείμενο ιδεών μέσω των οποίων γνωρίζουμε την αλήθεια του κόσμου, αλλά είναι ο Υιός του Θεού με τον οποίο ο Θεός συνδέεται αιωνία με δεσμό αγάπης. Ο Χριστός δεν είναι οντολογικά μόνο ο Υιός του Θεού, αλλά κυρίως με μοναδικό τρόπο αγαπημένος, η λέξη Υιός περιέχει το νόημα της αγαπητικής σχέσης Υιού και πατέρα κάτι που δεν υπάρχει στον λόγο.

Στη συνέχεια η θεωρία των λόγων των όντων, όπως την ανέπτυξε ο Άγιος Μάξιμος ο ομολογητής δεν εκφράζει μια θεολογική θεώρηση του κόσμου και του ανθρώπου, αλλά μια πνευματική εμπειρία, κατά την οποία ο άνθρωπος βλέπει τη δόξα του θεού σε κάθε κτιστό ον και με αυτόν τον τρόπο βλέπει το βαθύτερο εσχατολογικό νόημα της ύπαρξής του. Οι λόγοι των όντων υφίσταται ως θελήματα στην υπόσταση του Θείου Λόγου, όλα τα δημιουργήματα έχουν τους λόγους τους και τα νοήματά τους στον υπέρτατο Λόγο. Ο Θεός λόγος είναι το πρόσωπό που μιλάει και ο άνθρωπος ως πρόσωπο μπορεί να δέχεται τους λόγους των όντων από τον Δημιουργό. Η γνώση των λόγων των όντων οδηγεί στη γνώση του Θείου Θελήματος και με αυτόν τον τρόπο ο κόσμος γίνεται σημείο του διαπροσωπικού διαλόγου μεταξύ του Θεού και ανθρώπου. Ο κόσμος και η λογικότητα έχει νόημα όταν αποβαίνει μυστική βάση για το διάλογο Θεού και ανθρώπου, αλλά και μεταξύ των ανθρώπων. Ο δρόμος που οδηγεί προς το Θεό περνάει μέσα από τη δημιουργία και από το σώμα, η άρνηση του κόσμου σημαίνει αυτόματα και την άρνηση της ενανθρώπισης.

117

Όταν λέμε ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από τον Θεό εννοούμε ότι δημιουργήθηκε για να εκδηλώσει ο Θεός την ίδια αγάπη που έχει προαιώνια με τον Υιό του, όπως ο Θεός αιώνια μέσα στην ύπαρξη του δεν είναι μόνος αλλά σε κοινωνία με τα πρόσωπα της Αγίας Τριάδος, εξαιτίας της αγάπης που έχει στον Υιό του οδηγήθηκε στη δημιουργία του κόσμου. Ο κόσμος συνδέεται με τον Θεό μέσω της αγάπης του Θεού και όχι μέσω της προγνώσεως.

¹¹⁶ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ελευθερία και ύπαρξη*, ο.π.σ.σ.66-67.

¹¹⁷ Σταύρος Γιαγκάζογλου, *Μαθήματα δογματικής Θεολογίας ερμηνευτικά σχόλια στο σύμβολο της Πίστεως*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2021, σ.σ.86-87.

Ο κόσμος δεν είναι αίδιος, δεν συνδέεται αιώνια με τον Θεό πάρα μόνο στο μέτρο της αιωνίας αγάπης του Θεού προς τον Υιό του. Ο κόσμος πάντοτε ήταν δεμένος με τον Θεό με τη μορφή της αγάπης. Η αγάπη περιλαμβάνει τη γνώση, επομένως ο Θεός προαιώνια γνώριζε για τη δημιουργία του κόσμου, η πρόγνωση όμως του σχεδίου της δημιουργίας δεν ήταν υποχρεωτική για τον Θεό, αφού η πραγματοποίηση του σχεδίου του δεν ήταν προϊόν των σκέψεων του, αλλά η πραγματοποίηση της θέλησης του από ελεύθερη αγάπη.¹¹⁸

Επομένως ο κόσμος υπάρχει διότι ο Θεός ελεύθερα και από αγάπη θέλησε να τον δημιουργήσει και τον δημιούργησε εκ του μηδενός, με την απόλυτη έννοια του μηδενός, τίποτα δεν υπήρχε πριν κατά την απόλυτη έννοια που να τον υποχρέωνε να προχωρήσει στη δημιουργία, όπως οι ιδέες, οι λόγοι, μια δέσμευση της ελευθερίας που συναντούμε στον *Τίμαιο*, η ύπαρξη του χρόνου και της ύλης κτλ.

Οι Έλληνες Πατέρες εισάγουν πρώτοι στην ελληνική φιλοσοφία την έννοια του μηδενός ως έννοια απολύτου. Με αποτέλεσμα το δόγμα της εκ του μηδενός δημιουργίας έρχεται σε αντίθεση με τον Πλατωνισμό, σημαίνει υπαρξιακά ότι ο κόσμος είναι προϊόν ελευθερίας και αγάπης και όχι ανάγκης.^{119 120}

Η απόδοση του είναι της δημιουργίας στη θέληση του δημιουργού και η ανάδυση του είναι από τη θέληση ήταν μια καινοτομία των Ελλήνων πατέρων της Εκκλησίας που προήλθε από την προσπάθεια τους να συνδέσουν το είναι του κόσμου με τον Θεό, χωρίς να αποτελέσει αντιστοίχως και είναι του Θεού.

Αυτό ικανοποίησε την ελληνική σκέψη για αιτιότητα στην οντολογία, ενώ παράλληλα διατήρησε τη βιβλική διδασκαλία για την απόλυτη ελευθερία του Θεού όχι ως ηθική, αλλά ως οντολογική έννοια. Ταυτόχρονα οδήγησε σε ριζοσπαστική αναθεώρηση της ελληνικής σκέψης, ανοίγοντας τον δρόμο ώστε η εσχατολογία να γίνει μέρος της οντολογικής σκέψης.¹²¹

¹¹⁸Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ελευθερία και ύπαρξη*, ο.π.π., σσ.65-69.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ.70.

¹²⁰Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Χριστολογία και ύπαρξη*, Σύναξη 2 (1982), σσ.13-14.

¹²¹ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ανάμνηση του Μέλλοντος προς μια εσχατολογική οντολογία*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2025, σ.129.

4.2 Οντολογική Χριστολογία και εσχατολογία

Η ελληνική φιλοσοφία ήταν κατεξοχήν οντολογική, ενώ η βιβλική παράδοση εσχατολογική. Με τη συνάντηση του Χριστιανισμού με τον Ελληνισμό, οι κήρυκες του Χριστιανισμού υποχρεώθηκαν να εκφράσουν την πίστη τους με ένα τρόπο οντολογικό, χωρίς όμως να δεχθούν την ελληνική νοοτροπία που δεσμεύει τον Θεό και την ελευθερία του μέσα στα κοσμικά δεδομένα. Σε αυτό το σημείο έγκειται η δυσκολία των πατέρων της Εκκλησίας να φέρουν κοντά τον Χριστιανισμό με τον Ελληνισμό. Ο εκχριστιανισμός αυτός του Ελληνισμού επετεύχθη με δύο τρόπους. Ο πρώτος ήταν να δηλωθεί η θεία ταυτότητα του Υιού του Θεού με οντολογικό τρόπο και στη συνέχεια ο προσδιορισμός της έννοιας του είναι για τον ορισμό του Θεού.¹²²

Ο Ιησούς Χριστός είναι Θεός όχι γιατί είναι ο Υιός του ανθρώπου που θα κρίνει την ιστορία, αλλά γιατί είναι η εικόνα του Θεού του αοράτου, το απαύγασμα της δόξης Του. Η απόδοση του όρου Υιός του ανθρώπου στον Χριστό που είναι δηλωτικός της θεότητάς Του, γίνεται κατά τους πατέρες δηλωτικός της ανθρώπινης φύσης Του. Αυτό συμβαίνει γιατί η δήλωση της θεότητας του Χριστού με αναφορά την ιστορία είχε ατονήσει και αντικαταστάθηκε με μία οντολογική προσέγγιση περισσότερο της ανθρώπινης φύσης σε αντιδιαστολή με τη Θεία φύση Του που την αντιπροσώπευε ο όρος «Υιός του Θεού», με αυτό τον τρόπο έχουμε τις βάσεις μιας οντολογικής Χριστολογίας που αναπτύσσετε πλήρως στην πατερική περίοδο.¹²³

Ο δεύτερος τρόπος υπήρξε η υιοθέτηση από την Αγία Γραφή της έννοιας του «είναι» και η απόδοση της για τον ορισμό του Θεού. Η λέξη «είναι» συναντάται στην κλασική γραμματεία για να δείξει την αιωνιότητα της ύπαρξης, τον άτρεπτο και αμετάβλητο χαρακτήρα του κόσμου, επίσης και ότι ο χρόνος θα πρέπει να αποκλειστεί από το είναι, καθώς έχει μια ευθεία πορεία χωρίς τέλος και μεταβολές.

¹²² Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός η συνάντηση των δύο κόσμων*, Εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2016³.σ.196.

¹²³ Στο ίδιο,σ.109.

Στη Αγία Γραφή από την άλλη το *είναι* γίνεται μέρος της πορείας του χρόνου. Ο Ων δεν είναι μόνο αυτός που ήταν, αλλά αυτός που είναι τώρα και αυτός που θα έρθει στο μέλλον.

Ο προσδιορισμός του Θεού ως ο Ων και ταυτόχρονα ως ερχόμενος σηματοδοτεί την απομάκρυνση από την κλασική οντολογία και τη δημιουργία μιας νέας. Ο ορισμός αυτός του Θεού συνεπάγεται μια έννοια του όντος που εισέρχεται στον χρόνο και γίνεται ιστορία. Η ενσάρκωση του Χριστού βασίζεται σε μια οντολογία που επιτρέπει τη μετάβασή από το *είναι* στο *γίνεσθαι*, αφού το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος σε κάποιο σημείο της ιστορίας έγινε άνθρωπος.

Ο προσδιορισμός του Θεού της Π.Δ, όπως αναφέρεται στην *Εξοδο*, το νόημα του οποίου θα αποκαλυφθεί στα έσχατα εφαρμόζεται στο πρόσωπο του Χριστού, επειδή φέρνει τον εσχατολογικό χρόνο στην ιστορία με το να είναι ένα με τον πατέρα.

Εάν το όνομα για τον Θεό της *Εξόδου* είναι ο *ων*, το νόημα του οποίου θα αποκαλυφθεί μόνο στα έσχατα, ερμηνεύεται από τους χριστιανούς της Κ.Δ ως ο πατήρ του Ιησού, αυτό σημαίνει ότι ο χαρακτηρισμός του Θεού ως όντος περιέχει ένα είδος προσωπικής σχέσης και κοινωνίας. Ταυτίζοντας τον Θεό με τον πατέρα οι Έλληνες πατέρες παρέμειναν πιστοί στην Αγία Γραφή, αλλά συγχρόνως ομολογούσαν μια νέα οντολογία κατά την οποία στα έσχατα θα υπάρξει μια αυτοαποκάλυψη του Θεού, η οποία περιλαμβάνει προσωπική κοινωνία. Η σχεσιακή αυτή οντολογία είναι πολύ σημαντική για τη βιβλική και πατερική σκέψη, ακόμα θα προσφέρει το έδαφος για την ανάπτυξη του τριαδικού δόγματος.

Μεσ στην Αγία Γραφή έχουμε παραδείγματα που τονίζουν την εσχατολογική και σχεσιακή οντολογία. Σύμφωνα με την εβραϊκή αντίληψη ο αντιπρόσωπός, αντιπροσωπεύει την ομάδα που έχει αναλάβει, αυτό ίσχυσε και στην περίπτωση του προσώπου του Υιού του ανθρώπου που πολύ εύκολα οι Εβραίοι τον ταύτισαν εσχατολογικά με τον Μεσσία. Παρόμοια είναι και η περίπτωση στο βιβλίο του Ησαΐα, όπου ο Χριστός παρουσιάζεται ως Δούλος του Θεού και ως Υιός του Ανθρώπου. Όλες αυτές οι μορφές που έγιναν χριστολογικές στην Κ.Δ είχαν ως αναφορά την κοινωνία, όπου ο ένας και οι πολλοί αποτελούν μια αδιάσπαστη ενότητα.

Η ίδια σχεσιακή οντολογία διακατέχει και την ανάσταση. Η χριστιανική έννοια της ανάστασης είναι σωματική και παράλληλα και συλλογική. Είναι σωματική γιατί προϋποθέτει ανάσταση των σωμάτων, συλλογική γιατί έχει καθολικότητα και γενικότητα καθώς αναφέρεται σε όλο το ανθρώπινο γένος και κατ' επέκταση σε όλη την κτίση. Το είναι που καθιστά την Ανάσταση είναι το *είναι της κοινωνίας* και της συλλογικότητας και όχι της ατομικότητας. Η

ανάσταση του Χριστού δεν μπορεί να διαχωριστεί από τη γενική ανάσταση, η Ανάσταση του Κυρίου αποτελεί μεν ένα ιστορικό γεγονός, αλλά έχει αναφορά στο μέλλον και στον απώτερο σκοπό της δημιουργίας ¹²⁴.

Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το είναι που χορηγείται στη δημιουργία μέσω της Ανάστασης του Χριστού και το είναι κατά την ανάσταση όλης της κτίσης στη Δευτέρα παρουσία συγκροτείται σε κοινωνία κατά τα πρότυπα της κοινωνίας της Αγίας Τριάδος. Αυτό αποτελεί και την ουσία της θέωσης, να συμμετέχει κανείς κατά χάρη στον τρόπο ύπαρξης και κοινωνίας του τριαδικού Θεού.

Η εσχατολογία δεν έχει να κάνει με την ανάδειξη μας στο είναι της δημιουργίας. Εξάλλου αυτό που τροφοδοτεί τη δημιουργία δεν είναι το γεγονός καθ' αυτό της δημιουργίας, αλλά αυτό που θα συμβεί στο μέλλον, το είναι της δεν βρίσκεται στο παρελθόν, αλλά στο μέλλον και στα έσχατα. ¹²⁵ Ο Χριστός, αφού σαρκώθηκε μας φανέρωσε τον αληθινό τρόπο υπάρξεως του Είναι, την κοινωνία του ανθρώπου με τον Τριαδικό τρόπο ύπαρξης κοινωνίας και αγάπης και μας προσκαλεί να συμμετέχουμε σε αυτήν μέσω της ενσωμάτωσης της ύπαρξης μας με τον Χριστό. Με αυτό τον τρόπο η οντολογία απόκτα νόημα και περιεχόμενο, αφού ο άνθρωπος και όλη η δημιουργία προσβλέπουν στη μετάβαση από το είναι στο *αεί είναι*, δηλαδή στη θεώση για τον άνθρωπο και την ανακεφαλαίωση για την υπόλοιπη δημιουργία. ¹²⁶

¹²⁴ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ανάμνηση του Μέλλοντος προς μια εσχατολογική οντολογία*, ο.π.σ.176

¹²⁵ Στο ίδιο σ.177-178.

¹²⁶ Στο ίδιο σσ.104-121

4.3 Η οντολογία του Προσώπου

Στη συνάντηση Ελληνισμού και Χριστιανισμού δεν μπορούσε να λείπει η συζήτηση περί προσώπου. Η έννοια του προσώπου ως οντολογία και βίωμα είναι αποκλειστικά γέννημα της πατερικής σκέψης.

Στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη γίνεται κάποια αναφορά στην έννοια του προσώπου, όμως η αδυναμία της να προσδώσει μια ψυχοσωματική ενότητα του ανθρώπου, ένα είδος διαρκείας και αιωνίας ζωής, καθιστά αδύνατη τη σύνδεση του προσώπου με την ουσία του ανθρώπου. Στον Πλάτωνα δεν γίνεται καμία αναφορά, διότι θεωρεί τις ιδέες ως το είναι και την ουσία του ανθρώπου. Η αρχαιοελληνική σκέψη παραμένει δέσμια της βασικής αρχής που έχει θέσει, ότι δηλαδή τα όντα ανάγουν το είναι τους προς το ενιαίο και κάθε μορφή ετερότητας-διαφορετικότητας θα πρέπει να θεωρηθεί ως τάση προς το μη είναι, μια έκπτωση από το μη είναι.

Ο οντολογικός αυτός μονισμός που χαρακτηρίζει την ελληνική φιλοσοφία οδηγεί την ελληνική σκέψη στην έννοια του κόσμου που τον διέπει η αρμονία των όντων μεταξύ τους. Από αυτή την ενότητα δεν μπορεί να ξεφύγει ούτε ο θεός, αφού είναι και αυτός δεμένος αναγκαία με τα στοιχεία του κόσμου, δηλαδή γήινος. Σε αυτόν το κόσμο της ελληνικής φιλοσοφίας δεν γίνεται να συμβεί τίποτα απρόοπτο, ούτε η ελευθερία μπορεί να λειτουργήσει αυτόνομη μέσα στην ύπαρξη.

Μέσα από το θέατρο, ιδιαίτερα τις τραγωδίες, μπορούμε να δούμε τις συγκρούσεις της ελευθερίας του ανθρώπου με τις αναγκαιότητες του ενιαίου και αρμονικού κόσμου που προβάλλει η ελληνική φιλοσοφία. Εκεί ο άνθρωπος από προσωπείο προσπαθεί να γίνει πρόσωπο και να αντισταθεί στην αρμονική ενότητα που επιβάλλεται ως λογική και ηθική ανάγκη.¹²⁷

Η ρωμαϊκή σκέψη ενώ είναι οργανωτική στη βάση της, δεν ενδιαφέρεται για την οντολογία του είναι του ανθρώπου. Αυτό που την ενδιαφέρει είναι η σχέση του ανθρώπου με τους άλλους, η δυνατότητα τους να συνεταιρίζονται, την ενδιαφέρει πιο πολύ η οργάνωση της ανθρώπινης ζωής σε κράτος. Ο άνθρωπος ως πρόσωπο δεσμεύεται στην ελευθερία του από το γενικό σύνολο

¹²⁷ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Δ. Ζηζιούλας, *Το είναι ως κοινωνία*, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2023, σσ.24-28.

το οποίο την διαχειρίζεται θέτει τα όρια της, την οποία όμως μέσα από αυτό μπορεί να την γευτεί και να επιβεβαιώσει την ταυτότητα του. Η ταυτότητα είναι ουσιαστικό συστατικό της έννοιας του προσώπου, αφού κάνει τον άνθρωπο να διαφέρει από τους άλλους, αυτή η ταυτότητα εξασφαλίζεται από το Ρωμαϊκό κράτος.¹²⁸

Για να μπορέσει να κατανοηθεί η έννοια του προσώπου από την ελληνική φιλοσοφία θα έπρεπε να υπερκεραστούν δύο εμπόδια. Θα έπρεπε να υπάρχει μια ριζική αλλαγή στην κοσμοθεωρία που θα απελευθέρωνε τον άνθρωπο και τον κόσμο από τα δεσμά του κοσμολογικού δεδομένου και μία οντολογία του προσώπου που θα συνέδεε το πρόσωπό με το είναι του ανθρώπου.

Στο πρώτο η απάντηση βρισκόταν στη βιβλική διδασκαλία, στο δεύτερο στην ελληνική φιλοσοφία και οι μόνοι που θα μπορούσαν να συνδέσουν αυτά τα δύο ήταν οι Έλληνες πατέρες.

Οι έννοια του προσώπου γεννάται κατά την προσπάθεια των πατέρων της Εκκλησίας να εξηγήσουν το δόγμα της Αγίας Τριάδος. Αντί για τη λέξη *πρόσωπο*, χρησιμοποιούν τη λέξη *υπόσταση*. Η λέξη *υπόσταση* ήταν κάτι νέο και δεν σχετιζόταν στην ελληνική φιλοσοφία με το πρόσωπο. Το πρόσωπο δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να ταυτιστεί με τη ουσία, ενώ η λέξη *υπόσταση* ήταν αποδεκτή στην ελληνική σκέψη και ταυτιζόταν με τη ουσία του ανθρώπου, έγινε δηλαδή με αυτή πιο κατανοητή η ουσία και στο τέλος ταυτίστηκε με αυτή.¹²⁹

Για τους Έλληνες πατέρες το ενιαίο του Θεού, η αιτία της Τριαδικής ζωής δεν συνίσταται στην ουσία, αλλά στην υπόσταση ή στο πρόσωπό του Πατρός. Ο Θεός είναι ένας στην ουσία, αλλά ο Πατήρ είναι η αιτία της αΐδιου γένεσης του Υιού και της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος.

Το είναι του Θεού ταυτίζεται με το πρόσωπο ή την υπόσταση. Ο Πατήρ υπάρχει ως Πατήρ γιατί ελεύθερα και από αγάπη γεννά τον Υιό και εκπορεύει το Άγιο Πνεύμα.

Η συμβολή των Καππαδόκων Πατέρων, ιδιαίτερα του Μεγάλου Βασιλείου στην έννοια της υποστάσεως του Θεού υπήρξε ουσιαστική. Οι όροι «ουσία» και «υπόσταση», συνώνυμοι μέχρι τότε στην ελληνική σκέψη διαχωρίζονται καθοριστικά. Υποστήριξαν ότι η ουσία του Θεού δεν υπάρχει ποτέ χωρίς την υπόσταση, χωρίς τρόπο ύπαρξης. Η θεία ουσία είναι το «είναι» του Θεού

¹²⁸ Στο ίδιο, σσ.30-31

¹²⁹ Στο ίδιο .σσ.31-32.

γιατί έχει αναφορά στις τρεις υποστάσεις, τρεις τρόπους ύπαρξης, όπου αιτία είναι το πρόσωπο του Πατέρα. Έξω από την Αγία Τριάδα δεν υπάρχει Θεός δηλαδή θεία ουσία. Η οντολογική αρχή του Θεού ταυτίζεται με το πρόσωπο του Πατέρα.

Ο Θεός είναι ένας ως προς την ουσία και τριαδικός ως προς τα πρόσωπα, τις υποστάσεις. Η ουσία αναφέρεται και δηλώνει την ενότητα του Θεού, ενώ η υπόστασή δηλώνει την ιδιαίτερη ύπαρξη – την ετερότητά Του. Η φύση του Θεού είναι ομοουσίως τριαδική, η ύπαρξη του Υιού και του Αγίου Πνεύματος δεν οφείλεται σε κάποια ακούσια πρόοδο ή επέκταση της ουσίας, αλλά όπως ο Πατήρ συνιστά ελεύθερα την αιτία της δικής του ύπαρξης, έτσι ελεύθερα προβαίνει και στη διάκρισή των δύο άλλων υποστάσεων.¹³⁰

Ο τρόπος με τον οποίο ο Θεός ασκεί την οντολογική Του ελευθερία είναι να υπερβαίνει την αναγκαιότητα της ουσίας του και αυτό το πετυχαίνει με το να είναι Θεός με την υποστατική ιδιότητα του πατέρα, ως Πατέρας γεννά τον Υιό και εκπορεύει το Άγιο Πνεύμα. Δηλαδή το είναι του Θεού υπάρχει εν σχέσει, δηλαδή ταυτίζεται με την κοινωνία όλων των προσώπων της Αγίας Τριάδος όπου η κοινωνία αυτή είναι αποτέλεσμα της ελευθερίας των προσώπων και όχι της ουσίας του Θεού.¹³¹

Με αυτό τον τρόπο το πρόσωπο στη σκέψη των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας, όχι μόνο αποκτά σταθερό περιεχόμενο, αλλά συνδέεται με την Τριαδολογική ύπαρξη του Θεού και αποβαίνει πρωταρχικό οντολογικό κατηγορημα. Το πρόσωπό στην Αγία Τριάδα είναι ένα υπαρκτικό γεγονός ελευθερίας και σχέσεως «εν αυτό». Δηλώνει μια προσωπική ταυτότητα, η οποία δεν μπορεί να υπάρξει αυτοτελώς, χωρίς αναφορά και κοινωνία με τα άλλα πρόσωπα παραμένοντάς όμως μοναδική, διαφορετική και ανεπανάληπτη. Η απόλυτη αυτή ταυτότητα και ετερότητα πηγάζει από την αδιάκοπη κοινωνία των προσώπων, όπου η διακοπή αυτής της σχέσης σημαίνει και την αναίρεση της ύπαρξης του Τριαδικού προσώπου.¹³²

¹³⁰ Σταύρος Γιαγκάζογλου, *Μαθήματα δογματικής Θεολογίας ερμηνευτικά σχόλια στο σύμβολό της Πίστεως*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2021, σσ.246.-247.

¹³¹ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Δ. Ζηζιούλας, *Το είναι ως κοινωνία*, οπ.π.σσ.37-41.

¹³² Σταύρος Γιαγκάζογλου, *Μαθήματα δογματικής Θεολογίας ερμηνευτικά σχόλια στο σύμβολό της Πίστεως*, οπ.π.σσ.247-248.

Κεφάλαιο 5. Η συμβολή του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα στη θεολογική προσέγγιση του περιβάλλοντος

Ο Μητροπολίτης Περγάμου ερμηνεύει το δόγμα περί της δημιουργίας του κόσμου συνδέοντας το με τη Θεία Ευχαριστία. Με κεντρικό άξονα τη Θεία Ευχαριστία και το φυσικό περιβάλλον διαλέγεται με τη σχέση ανθρώπου–Θεού και ανθρώπου με τη φύση.¹³³ Η θεολογία του αναφέρεται σε μια ευχαριστιακή θεώρηση του φυσικού κόσμου, συνδέοντας τον με τη Θεία Ευχαριστία. Τον άνθρωπο που είναι η κορωνίδα της δημιουργίας και διαχειριστής όλου του φυσικού κόσμου τον ονομάζει ιερέα της φύσης.

Προτού γίνει ανάλυση της παραπάνω θεολογικής σκέψης του Μητροπολίτη Περγάμου, θα πρέπει να γίνει αναφορά στο στον ορισμό του ανθρώπου, ποια είναι τα χαρακτηριστικά εκείνα που τον κάνουν να διαφέρει από τα άλλα δημιουργήματα και τον καθιστούν ιερέα της φύσης.

¹³³ Σταύρος Γιαγκάζογλου, «Η κτίση ως ευχαριστία, αναφορά στο έργο του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα για τη σχέση Θεολογίας και φυσικού περιβάλλοντος», *Νομοκανονικά*, Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και κανονικού δικαίου, Έτος ΚΑ, τεύχος 1, εκδ. Σάκκουλα, Μάιος 2023, σ 46.

5.1 Άνθρωπος: Ελευθερία και πρόσωπο

Ο ορισμός του ανθρώπου απασχόλησε όλες τις ανθρωπολογικές επιστήμες, τη βιολογία, τη φιλοσοφία και τη Θεολογία. Η βιολογία ακολουθεί τη θεωρία εξέλιξης των ειδών του Δαρβίνου, θεωρεί τον άνθρωπο ως ένα είδος ζώου, το οποίο διαθέτει ανώτερες ικανότητες από τα άλλα ζώα, ενώ παράλληλα και κάποιες όμοιες όπως είναι ο νους και η συνείδηση. Παρά τις ξεχωριστές ικανότητες του ανθρώπου που τον διαφοροποιούν από τα ζώα, η βιολογία συνεχίζει να θεωρεί τον άνθρωπο ως εξελιγμένο ζώο.

Σε αυτό το σημείο βρίσκεται η ειδοποιός διαφορά του Μητροπολίτη Περγάμου με τους άλλους θεολόγους της εποχής του, δηλαδή ότι δεν είναι αρνητικός στο να δεχθεί τη θεωρία εξέλιξης των ειδών του Δαρβίνου, την θεωρεί ως μέτρο σύγκρισης του ανθρώπου με τα ζώα.

Η φιλοσοφία θεωρεί τον άνθρωπο ως ανώτερο ζώο, με κύρια χαρακτηριστικά που τον ξεχωρίζουν τη νόηση και τη λογική. Η θεωρία του Δαρβίνου κατέληξε στο συμπέρασμα ότι νόηση και λογική έχουν και τα ζώα, μπορεί σε μικρότερο βαθμό από τον άνθρωπο, αλλά υπάρχουν στην ύπαρξη τους.

Εφόσον οι θεωρίες της νόησης και της λογικής κατελήφθησαν από τη θεωρία του Δαρβίνου, η φιλοσοφία αναζήτησε αλλού τη διαφορά. Η διαφορά βρίσκεται τώρα στο γεγονός ότι ενώ τα έμβια όντα ρυθμίζουν τη ζωή τους μέσα στον φυσικό κόσμο που τους περιβάλλει, ο άνθρωπος θέλει να δημιουργήσει κάτι νέο. Ο άνθρωπος μπορεί να δημιουργήσει πολιτισμό, μπορεί να δημιουργήσει διάφορες μορφές τέχνης, όπως η ζωγραφική, αρχιτεκτονική κ.ά.

Ο άνθρωπος έχει την ελευθερία και τη δυνατότητα να χρησιμοποιεί και να εκμεταλλεύεται τη φύση άλλοτε για καλό σκοπό και άλλοτε για κακό. Επομένως ο άνθρωπος βρίσκεται αφενός μεν σε ενότητα με τη φύση και τον φυσικό κόσμο, αφετέρου έχει τη δυνατότητα εξαιτίας της ελευθερίας του να υπερβεί τον φυσικό κόσμο και να δημιουργήσει τον δικό του κόσμο.

Στη θεολογία εκτός των άλλων, σημαντικός παράγοντας είναι ο Θεός. Ο άνθρωπος γίνεται ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στον φυσικό κόσμο και τον Θεό, έχοντας δύο βασικές διαφορές με

τα ζώα που είναι το κατ' εικόνα και ομοίωση δημιούργημα του Θεού και το αυτεξούσιο το οποίο δωρήθηκε από τον Δημιουργό.

Στην Παλαιά Διαθήκη τονίζεται το λογικό και το αυτεξούσιο ως χαρίσματα και λειτουργίες της μοναδικής προσωπικής και μοναδικής ύπαρξης του ανθρώπου δηλωτικές του κατ' εικόνα Θεού δημιουργήματος. Ο κτιστός άνθρωπος εικονίζει τον άκτιστο Θεό, όχι στα φυσικά χαρίσματα, αλλά στην κοινωνία ως πρόσωπο σύμφωνα με την κοινωνία των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος.

Κάθε ανθρώπινό πρόσωπο εκφράζει την κοινή ανθρώπινη φύση με όλες τις ενέργειες και εκδηλώσεις της. Το πρόσωπο δεν αναφέρεται αξιολογικά στη φύση, αλλά στον τρόπο ύπαρξης που είναι η ετερότητα και η ελευθερία, αυτό ονομάστηκε από τους πατέρες της Εκκλησίας αυτεξούσιο, και είναι το βασικό στοιχείο που διαφοροποιεί τον άνθρωπο από όλη τη δημιουργία. Ο άνθρωπος δεν εξαντλεί τη ζωή του ως ένα τυπικά βιολογικό ων αλλά σε κοινωνία με τη φύση, τον συνάνθρωπο και τον Θεό, ως σχέση αγάπης και ελευθερίας. Δημιουργεί πολιτισμό, τέχνη και βρίσκεται σε διαρκή αγώνα με τη μνήμη θανάτου. Αν και γνωρίζει ότι θα πεθάνει διαμορφώνει τη ζωή του κάτω από τη σκιά θανάτου, αγωνιζόμενος να πετύχει το καθ' ομοίωση με τον Θεό. Το θεμελιώδες συστατικό του ανθρώπου είναι η ελευθερία και αν ο άνθρωπος απωλέσει την ελευθερία χάνει την ελπίδα για σωτηρία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η πτώση του Αδάμ όπου ο Θεός επέτρεψε το δικαίωμα της ελεύθερης επιλογής πάρα μια ανελεύθερη σωτηρία.

Η ελευθερία του ανθρώπου έχει αντίκτυπο και σε όλη την πλάση. Ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να εκμεταλλευτεί τη φύση για δικό του όφελος ή να σχετιστεί μαζί της προσωπικά, να την δει ως ολότητα των όντων που συνδέονται μεταξύ τους και να την αναφέρει ευχαριστιακά στον Θεό. Η ιεροσύνη του ανθρώπου έγκειται στο να διαχειρίζεται τη φύση ως κάτι που δόθηκε

από Το θεό όχι μόνο για να επιζήσει, για βιοποριστικό σκοπό, αλλά για να ολοκληρωθεί μέσω του ανθρώπου.^{134,135,136}

5.2. Ο άνθρωπος ως ιερέας του κόσμου

Ιερέας είναι αυτός που λαμβάνει το όλον του κόσμου και το αναφέρει στον Θεό και ως ανταπόδοση λαμβάνει την ευλογία από τον Θεό και την μεταφέρει στον κόσμο. Η φύση από μόνη της δεν μπορεί να αναφερθεί στον Θεό, μόνο ο άνθρωπος αποτελεί το κατ' εικόνα Θεού δημιούργημα, επομένως η συμβολή του ανθρώπου είναι καθοριστική γιατί μόνο αυτός μπορεί να ενώσει τον κόσμο και ενωμένο να τον αναφέρει στον Θεό για να σωθεί και να λυτρωθεί. Αυτή είναι η σημασία της ιεροσύνης και ο ρόλος του ανθρώπου ως ιερέα της κτίσεως.¹³⁷

Υπάρχουν δύο διαστάσεις στην ιεροσύνη του ανθρώπου που τον επιτρέπουν να αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ Θεού και κτίσης. Η πρώτη ονομάζεται υποστατική διάσταση, στην οποία ο κόσμος ολοκληρώνεται και ενσωματώνεται ως ένα ενιαίο όλο. Και η εκστατική διάσταση, όπου ο κόσμος αναφέρεται προς τον Θεό και προσφέρεται σε Αυτόν.¹³⁸

Ο Θεός δημιούργησε την κτίση φθαρτή και πεπερασμένη, τελευταίο όμως άφησε και δημιούργησε τον άνθρωπο ως κορωνίδα της δημιουργίας για να αναφέρει όλη την πλάση στον Δημιουργό της. Η πτώση του Αδάμ έφερε τον θάνατο όχι σαν κάτι το καινούργιο, αλλά ως αποτυχία της φύσης να ξεπεράσει τη φθαρτότητά της.

Η αποτυχία και αστοχία του Αδάμ έγκειται στο γεγονός ότι δεν λειτούργησε ως ιερέας της κτίσης, δηλαδή ενώ και ο ίδιος είναι μέλος της κτίσης και χαρακτηρίζεται από τη θνητότητα, δεν

¹³⁴ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Η κτίση ως ευχαριστία, Θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της οικολογίας*, εκδ. Πορφύρα, Αθήνα 2019³, σσ.101-119.

¹³⁵ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, «Ο άνθρωπος, ιερέας της κτίσεως. Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος», στο συλλογικό τόμο *Ζωντανή Ορθοδοξία στο σύγχρονο κόσμο*, επιμ. εκδ. Andrew Walker-Κώστας Καρράς, εκδ. βιβλίοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2001.σσ. 216-220.

¹³⁶ Σταύρος Γιαγκάζογλου, «Η κτίση ως ευχαριστία, αναφορά στο έργο του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα για τη σχέση Θεολογίας και φυσικού περιβάλλοντος», ο.π.σ.σ.61-62.

¹³⁷ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, «Ο άνθρωπος, ιερέας της κτίσεως. Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος», ο.π.σ.σ.220.

¹³⁸ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Η κτίση ως ευχαριστία, Θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της οικολογίας*, ο.π.σ.σ.119.

μπόρεσε να ξεπεράσει αυτά τα φυσικά όρια και να την αναφέρει προς τον Θεό και με αυτό τον τρόπο να την ολοκληρώσει θεώνοντας την.¹³⁹

Με την πτώση του ανθρώπου διασπάστηκε η κοινωνία αυτή Θεού -Κόσμου, ο Θεός όμως δεν θέλησε τον θάνατό του κόσμου και φανέρωσε με την ενσάρκωση του Υιού του τον τρόπο αποκατάστασης αυτής της κοινωνίας.

Ο Χριστός με τη σάρκωση του αποτελεί την ανακεφαλαίωση όλης της δημιουργίας, είναι ο “κατεξοχήν άνθρωπος”, σωτήρας του κόσμου, η αληθινή εικόνα του Θεού. Στο πρόσωπό του Ιησού χριστού η κτίση αποκτά τον αληθινό ιερέα της δημιουργίας που με τον σταυρικό του θάνατο και την ανάσταση του αποκατάστησε τη σχέση ολόκληρης της δημιουργίας με το Θεό. Για αυτό ονομάστηκε δεύτερος Αδάμ γιατί ολοκλήρωσε αυτό στο οποίο αστόχησε ο πρώτος Αδάμ, στην ανακεφαλαίωση όλων των όντων με τον Θεό.¹⁴⁰

Μετά την Ανάληψη του Χρίστου και την Πεντηκοστή η συνέχιση του έργου Του πέρασε στην Εκκλησία. Η Εκκλησία με κεφαλή τον Χριστό υπάρχει για να συνεχίσει το έργο του ως ιερέας της κτίσεως, να ενώνει δηλαδή τον άνθρωπο με τον κόσμο και να τους φέρνει σε κοινωνία με τον Θεό. Αυτό λαμβάνει χώρα μόνο μέσα από τη λατρεία της Εκκλησίας και τα μυστήρια της.

Χαρακτηριστικά μέσα στην Εκκλησία της μεταστροφής του ανθρώπου και της σύνταξής του με το Θεό είναι τα δύο μυστήρια, του Βαπτίσματος και της Θείας Ευχαριστίας.

Στο Βάπτισμα με την τριπλή κατάδυση ο άνθρωπος απεκδύεται του προπατορικού αμαρτήματος, πεθαίνει ως προς τη φιλοδοξία του να είναι αυτός ο Θεός της δημιουργίας και αναγνωρίζει τον Θεό ως Κύριο του. Μέσω της άσκησης η Εκκλησία μαθαίνει στον άνθρωπο να υποτάσσει το εγώ του, το θέλημα του και να συντάσσεται με το θέλημα του Θεού. Με αυτό τον τρόπο αντιστρέφει τη στάση και τη συμπεριφορά του Αδάμ που του κόστισε τη θέωση.¹⁴¹

Στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας πραγματοποιείται το κατ’ εξοχήν ιερατικό λειτουργήμα του ανθρώπου. Στην Ευχαριστία ο άνθρωπος λαμβάνει τον άρτο και τον οίνο, δυο στοιχεία του φυσικού κόσμου, τα εναποθέτει τα χέρια του Χριστού που είναι ο κατ’ εξοχήν ιερέας της κτίσεως για να τα αναφέρει ο ίδιος στον Θεό.¹⁴² Αυτό ακριβώς δηλώνεται και με την

¹³⁹ Στο ίδιο ,σσ.118-119.

¹⁴⁰ Στο ίδιο,σ.120.

¹⁴¹ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας , «Ο άνθρωπος, ιερέας της κτίσεως. Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος», οπ.π,σ.222.

¹⁴² Στο ίδιο,σ.222.

προσφώνηση του ιερέως «*Τα σα εκ των σων σοι προσφέρομεν κατά πάντα και δια πάντα*»¹⁴³, αναγνωρίζουμε δηλαδή ότι ο κόσμος και η κτίση ανήκουν στον Θεό και προσφέρονται σε αυτόν. Φέρνουμε την κτίση σε κοινωνία με τον Θεό δείχνοντας ότι την μεταχειριζόμαστε με σεβασμό, όπως αρμόζει σε κάτι που ανήκει στον Δημιουργό, αλλά και την βλέπουμε να απελευθερώνεται από τους φυσικούς περιορισμούς και να μετατρέπεται σε φορέα ζωής.

Κατά τη Θεία Μετάληψη, λαμβάνουμε πίσω τα Τίμια Δώρα που προηγουμένως προσφέραμε στον Θεό. Έχοντας πλέον αγιασθεί και μεταβληθεί διά της θείας χάριτος, μας προσφέρονται ως πηγή ζωής. Με αυτόν τον τρόπο η δημιουργία αποκτά μια ιεροσύνη, η οποία δεν είναι έμφυτη αλλά επίκτητη ως πραγμάτωση του κατ' εικόνα του ανθρώπου, δηλαδή της ιεροσύνης του που προικίστηκε από τον Θεό.¹⁴⁴

¹⁴³ *Ιερατικόν, Αι Θείαι Λειτουργίαι Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Βασιλείου του Μεγάλου και Προηγιασμένων*, εκδ. Αποστολικής διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2000⁷ σ.125.

¹⁴⁴ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Η κτίση ως Ευχαριστία, Θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της οικολογίας*, οπ.π. σσ.120-121.

5.3 Η ευχαριστιακή θεώρηση του κόσμου, η σύνδεση του κόσμου με τη Θεία Ευχαριστία

Ο Μητροπολίτης Περγάμου ερμηνεύει τη σχέση της Θείας Ευχαριστίας με τρόπο θεολογικό και εκκλησιαστικό. Η Ευχαριστία δεν αποτελεί μια εκδήλωση ευσεβισμού, ένα μέσο που ο καθένας εκδηλώνει την ευσέβεια του με σκοπό την ατομική του σωτηρία. Η αρχαία αντίληψη την αντιμετωπίζει ως σύναξη, δηλαδή ως κοινή πράξη όλης της Εκκλησίας και όχι ως ατομική σχέση και σωτηρία του καθενός ξεχωριστά. Επειδή είναι πράξη όλης της Εκκλησίας την χαρακτηρίζει η καθολικότητα. Εντός της Εκκλησίας ανακεφαλαιώνεται και βιώνεται το μυστήριο για τη σωτηρία του κόσμου.¹⁴⁵

Κατά τον Μητροπολίτη Περγάμου η Θεία Λειτουργία αποτελεί την έμπρακτη αποδοχή του κόσμου, της ύλης, της δημιουργίας και των βιοτικών αναγκών του ανθρώπου. Ο άνθρωπος κατά τη συμμετοχή του στη Θεία Ευχαριστία, δεν φέρνει μαζί του τον εαυτό του, τα πάθη του, αλλά και ολόκληρη τη φύση. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην αρχαία Εκκλησία αλλά και σήμερα ιδιαίτερα στα χωριά, όπου το θρησκευτικό συναίσθημα δεν έχει αλλοιωθεί, ο πιστός έφερνε το πρόσφορο και το κρασί (τα οποία έφτιαχνε ο ίδιος) κατά την είσοδό του στην Εκκλησία για να χρησιμοποιηθούν από τον ιερέα στην τέλεση της Θείας Ευχαριστίας. Κατά την εκφώνηση των «ειρηνικών» ο ιερέας εύχεται υπέρ ευκρασίας αέρων, εφορίας των καρπών της γης¹⁴⁶, θα παρατηρούσε κανείς ότι όλη η φύση έχει μία πορεία προς τη Αγία τράπεζα.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας *Η κτίση ως ευχαριστία θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της Οικολογίας*, εκδ. Πορφύρα, Αθήνα 2019³, σσ.19-20.

¹⁴⁶ Ιερατικόν, οπ.π.σ.106.

¹⁴⁷ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Η κτίση ως ευχαριστία θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της Οικολογίας*, οπ.π.σ.σ.22-23.

Ο κόσμος που εισέρχεται στον λειτουργικό χώρο, εισέρχεται μεταφέροντας τη φθαρτότητα, δεν μένει όμως στάσιμος, η Θεία Ευχαριστία αποτελεί φάρμακό αθανασίας που αγιάζει τον άνθρωπο και τον κόσμο και τον αναγάγει στον δημιουργό ως γνήσια δημιουργία.

Δια της Θείας Ευχαριστίας φανερώνεται διαρκώς στον κόσμο το μυστήριο του Χριστού στον τόπο και στον χρόνο. Έν Χριστώ ο παλαιός Αδάμ ανακαινίζεται χωρίς να χάνεται η ανθρώπινη φύση του, δεν παύει να είναι άνθρωπος. Δεν υπάρχουν περιθώρια διχοτόμησης φυσικού και υπερβατικού, στη λειτουργική θεώρηση της Θείας Ευχαριστίας υπάρχει ενιαία θεώρηση της φύσης ως πραγματικότητας που προέρχεται από τον Θεό και ανάγεται πάλι σε αυτόν. Υπάρχει πλήρη συνάντηση κτιστού και άκτιστου και αίρεται κάθε διχοτόμηση που αφορά τον χρόνο, την ιστορία και την αιωνιότητα. Η Ευχαριστία αποτελεί μια εσχατολογική εμπειρία του ανθρώπου εντός της ιστορίας, αφού προγεύεται τα μέλλοντα στον παρόντα χρόνο.¹⁴⁸

Ο Μητροπολίτης Περγάμου ερμηνεύει το γεγονός της Θείας Ευχαριστίας με σωτηριολογική και υπαρξιακή έκφραση για τον άνθρωπο. Στη λειτουργική παράδοση της Εκκλησίας οι πιστοί μετέχουν ως ολόκληροι άνθρωποι. Ο άνθρωπος μετέχει ενιαίως ως ψυχοσωματική ενότητα, η λειτουργική ζωή επιδεικνύει μέριμνα για το σώμα και τις ανάγκες του, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα λείψανα των Αγίων που είναι φορείς και εκφάνσεις της αγιαστικής προσωπικής παρουσίας του Θεού.

Η Ευχαριστία δεν είναι μόνο κοινωνία του καθενός ξεχωριστά με τον Χριστό, αλλά και κοινωνία των πιστών μεταξύ τους. Ο άνθρωπος παύει να είναι άτομο και νοείται ως πρόσωπο, το κατ' εικόνα και ομοίωση του Θεού, που βρίσκει εφαρμογή στην κοινωνία με τον Θεό και με τους άλλους ανθρώπους.¹⁴⁹

Η Ευχαριστία εγκαινιάζει μια νέα ανθρωπολογία, την εν Χριστώ καινή κτίση. Στην Ευχαριστία η ηθικότητα δεν πηγάζει από ένα σύνολο δικανικών νόμων, αλλά από την εν Χριστώ ανακαίνιση και μεταμόρφωση της κτίσης και του ανθρώπου, ώστε κάθε ηθική επιταγή να κατανοείται μόνο ως συνέπεια της μυστηριακής ζωής και μεταμορφώσεως.

Η Εκκλησία δεν προσφέρει στον κόσμο ένα σύνολο δικανικών κανόνων, αλλά μια αγιασμένη κοινωνία που θα μορφοποιήσει τη δημιουργία όχι με την επιβολή ηθικών κανόνων,

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σσ.24-27.

¹⁴⁹ Στο ίδιο σσ.27-30.

αλλά με την αγιαστική της παρουσία.¹⁵⁰ Ο Χριστιανισμός δεν είναι ηθικολογία, αλλά πρόσωπο ως ζωντανή παρουσία του Χριστού που ενσαρκώνεται στη Θεία Ευχαριστία. Είναι κοινωνία και σύναξη η οποία είναι και γίνεται διαρκώς σώμα Χριστού. Εφόσον ο Χριστός εισήλθε στην ιστορία, ο άνθρωπος μπορεί να γίνει μέλος της εν Χριστώ ανακαινισμένης κτίσης, φέρνοντας μαζί του και τη δημιουργία. Στην εν Χριστώ διαλεκτική μεταξύ κτιστού και άκτιστου ο άνθρωπος μπορεί να ανυψώσει το υλικό στοιχείο του κόσμου και να το αναγάγει στη θεία ζωή.¹⁵¹

Ένα από τα βασικά στοιχεία των εσχάτων είναι η σύναξη του διασκορπισμένου λαού του Θεού και κατ' επέκταση όλης της ανθρωπότητας «επί το αυτό», γύρω από το πρόσωπό του Ιησού Χριστού για να γίνει η τελική κρίση και να επικρατήσει η βασιλεία Του. Η Θεία Ευχαριστία ως εικόνα της βασιλείας του Θεού ονομάστηκε σύναξη «επί το αυτό»¹⁵².

Η Ευχαριστία τόνιζε ότι η ύλη είναι ιερή από τότε που σαρκώθηκε ο Υιός και Λόγος του Θεού και ο χρόνος είναι καθαγιασμένος από την ένσαρκε παρουσία του. Εξαιτίας του εσχατολογικού χαρακτήρα της Θείας Ευχαριστίας τονίζεται ότι το πρόβλημα δεν είναι ο χρόνος και ο τόπος στον οποίο ζουν, αλλά στην κάθαρση και τη μεταμόρφωσή τους, έτσι ώστε να αποβούν φορείς ζωής. Η Θεία Ευχαριστία ως πρόγευσή των εσχάτων μας μας υπενθυμίζει ότι η κτίση είναι προορισμένη να απαλλαγεί από τη φθορά και το θάνατο, να ζήσει αιώνια έχοντας ως κεφαλή της τον Χριστό.¹⁵³ Η εσχατολογία δεν αποτελεί εξελικτική πρόοδο της ιστορίας ως ηθικοποίηση του ανθρώπου, αλλά αποτελεί μια διαρκή μάχη για τη μεταμόρφωση του κόσμου ως πρόγευση της ανάστασης και της εσχατολογικής βασιλείας.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Στο ίδιο ,σσ 30-32.

¹⁵¹ Σταύρος Γιαγκάζογλου, «Η κτίση ως ευχαριστία, αναφορά στο έργο του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα για τη σχέση Θεολογίας και φυσικού περιβάλλοντος», Νομοκανονικά, Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και κανονικού δικαίου, Έτος ΚΑ, τεύχος 1, εκδ. Σάκκουλα, Μάιος 2023, σ. 51.

¹⁵² Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας, «Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού» (α μέρος), Σύναξη 49, 1994, σ. 14.

¹⁵³ Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας, «Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού» (γ μέρος), Σύναξη 52, 1994, σ. 95.

¹⁵⁴ Σταύρος Γιαγκάζογλου, Η κτίση ως ευχαριστία, αναφορά στο έργο του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα για τη σχέση Θεολογίας και φυσικού περιβάλλοντος, οπ.π.σ. 52.

5.4 Το οικολογικό πρόβλημα

A) Η ιστορική εξέλιξη-Νεωτερικότητα

Η νεωτερικότητα ξεκίνησε μέσα στους κόλπους της Αναγέννησης, διαμορφώθηκε με τον Διαφωτισμό, με την αλματώδη πρόοδο των θετικών επιστημών, τη βιομηχανική επανάσταση και έλαβε παγκόσμιες διαστάσεις με την τεχνολογική ανάπτυξη του 20ου αιώνα. Η νεωτερικότητα δεν αποτελεί μόνο μια φιλοσοφική, πολιτική και κοινωνιολογική έννοια, αλλά χαρακτηρίζει ένα πολιτισμό, ένα διαφορετικό τρόπο θέασης και αξιολόγησης του κόσμου. Με κύριο εργαλείο τον ορθολογικό λόγο και τη χρήση εμπειρικού παραδείγματος, σήμανε μία νέα εποχή στη σχέση του ανθρώπου και της φύσης.

Η νεωτερικότητα τόνιζε την απόλυτη αξία της ανθρώπινης γνώσης και την κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στη φύση. Η γνώση και η χρήση του φυσικού κόσμου μέσα από την επιστημονική γνώση επιχείρησε να απομυθοποιήσει τα φαινόμενα της φύσης και να αντικαταστήσει κάθε μεταφυσική ενασχόληση, προβάλλοντας τη γήινη ευτυχία εναντία σε κάθε παραδοσιακή θρησκευτική μακαριότητα.

Η μετάβαση από την παραδοσιακή στη αστική κοινωνία, η αποδέσμευση του ανθρώπου από κάθε παραδοσιακή αυθεντία, η αυτονόμηση του και η διακήρυξη των δικαιωμάτων του ατόμου ως θεμελιώδες και πρωταρχικό αξίωμα, τα ορολογικά κριτήρια για την κατανόηση του κόσμου και της φύσης ήταν μερικές από τις βασικές αρχές που πρόσβευε η νεωτερικότητα.

Το βασικό χαρακτηριστικό που κάνει τη νεωτερικότητα διαφορετική από τις προγενέστερες εποχές είναι ότι το παρόν εκλαμβάνεται και καθορίζεται πλέον από μια εκκοσμικευμένη αντίληψη της ιστορίας. Η παραδοσιακή ιστορία της σωτηρίας του Χριστιανισμού αντικαθίστανται από την ορθολογική πρόοδο της ανθρωπότητας. Ο χρόνος δεν πραγματώνει πλέον το σχέδιο του Θεού για το κόσμο και τον άνθρωπό, αλλά αποτελεί πλέον μία καθαρά ανθρώπινη και ενδοκοσμική διαδικασία. Στους αντίποδες της θεολογικής συνείδησης το παρόν νοείται ως καθαρά ανθρώπινο δημιούργημα. Η θρησκευτική συνείδηση αντικαθίστανται από την ιστορική συνείδηση, ο ιστορικός χρόνος είναι κατεξοχήν ανθρώπινο δημιούργημα. Η ιστορία όχι

μόνο αυτονομείται, αλλά σταδιακά αποθηρσκαιοποιείται και αποβαίνει ο μοναδικός και αποκλειστικός χώρος του ανθρώπου χωρίς την παρουσία του Θεού.

Κατά το τελευταίο τέταρτό του 20ου αιώνα η νεωτερικότητα αρχίζει να χάνει την αρχική της αίγλη και την αυθεντία της ως τη πιο ενδεδειγμένη σωτηριολογική κοσμοθεωρία. Οι πρώτες ρωγμές της προήλθαν στην Ευρώπη με τους δύο παγκοσμίους πολέμους, στη συνέχεια πολλαπλασιάστηκαν τα αδιέξοδα με την εμφάνιση της οικολογικής κρίσης, τον υπερκαταναλωτισμό και το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης. Έτσι με την πάροδο του χρόνου οι βασικές αρχές της νεωτερικότητας όπως η απόλυτη πίστη στα προστάγματα του ορθολογισμού, η ιστορία και ο χρόνος του ανθρώπου αρχίσαν να κλονίζονται και να εμφανίζουν μεγάλα ιδεολογικά αδιέξοδα και σημάδια του τέλους ενός πολιτισμού που χτίστηκε πάνω στη νεωτερικότητα.¹⁵⁵

Η σύγχρονη επιτακτική ανάγκη της θεολογίας των καιρών μας είναι η διατύπωση της χριστιανικής ελπίδας με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην εξαντλείται σε μία ενδοκοσμική πίστη στην πρόοδο, ούτε να εκφυλίζεται ατενίζοντας το μέλλον. Η χριστιανική ελπίδα για τη βασιλεία του Θεού κινητοποιεί όλες τις ενδοκοσμικές ελπίδες για περισσότερη ελευθερία και ειρήνη, επικρίνοντας συγχρόνως την ανθρώπινη ύβρη έναντι της φύσης. Ο εσχατολογικός χαρακτήρας της θεολογίας έχει δοκιμαστεί με θεαματικά αποτελέσματα στον διάλογο με τις σύγχρονες ιστορικές και φυσικοεπιστημονικές θεωρίες.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Σπυριδούλα Αθανασοπούλου-Κυπρίου, Σταύρος Γιαγκάζογλου, Αναστάσιος Μάρας, *Η Ορθοδοξία ως πολιτισμικό επίτευγμα και τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου*, στο *Ορθοδοξία και [μετα-]νεωτερικότητα*, τόμ. Γ', Πάτρα: ΕΑΠ, 2008, σσ.18-20.

¹⁵⁶ Jürgen Moltmann, *Τι είναι θεολογία σήμερα; Δοο μελετήματα για την επικαιροποίησή της*, μετάφραση Πέτρος Γιατζάκης, εκδ.Αρτός Ζώης, Αθήνα 2008., σ.44.

Β) Η λύση του Οικολογικού προβλήματος κατά τον Μητροπολίτη Περγάμου

Κατά τη θεολογική άποψη άνθρωπος και υλικός κόσμος αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο, ένα όλο. Ο άνθρωπος δεν είναι μόνο πνευματικό όν, αλλά και ψυχοσωματικό και συνεπώς ο δεσμός του με τον υλικό κόσμο είναι αναγκαίος για την ταυτότητά του.

Ο Υιός και Λόγος του Θεού έγινε άνθρωπος, ανέλαβε την ανθρώπινη φύση γιατί ήθελε να σώσει ολόκληρη τη δημιουργία. Η δημιουργία δεν διαθέτει από μόνη της τη δύναμη της αιώνιας επιβίωσης. Η χριστιανική οικολογία δεν μπορεί να δεχθεί ότι αν η κτιστή φύση αφεθεί μόνη της θα έχει εξασφαλισμένη την επιβίωση της. Η δημιουργία χρειάζεται τον άνθρωπο, όπως ακριβώς χρειάζεται και ο άνθρωπος τη φύση για να επιβιώσει. Η διάσταση της σχέσης ανθρώπου και φύσης μπορεί να αποβεί καταστροφική.¹⁵⁷

Όλες οι παραπάνω παρατηρήσεις καταδεικνύουν στο γεγονός ότι ο άνθρωπος δεν ζει έξω από το φυσικό κόσμο, αλλά είναι αναπόσπαστο μέλος του. Οι ρίζες του οικολογικού προβλήματος βρίσκονται στο γεγονός ότι ο άνθρωπος αποκόπηκε από την υπόλοιπη δημιουργία και θέλησε να είναι αυτάρκης, κυριαρχώντας τον κόσμο¹⁵⁸. Τα φιλοσοφικά κινήματα, όπως ο Διαφωτισμός και η βιομηχανική επανάσταση απέκοψαν όλο και πιο πολύ τον άνθρωπό από τον Θεό, τον έκαναν να πιστέψει στο υπερεγώ του και τον οδήγησαν σε μία ανεξέλεγκτη, σχεδόν βουλιμική τάση για κυριαρχία μέσω του φυσικού περιβάλλοντος. Η νεωτερικότητα κατέστρεψε την κοσμοθεωρία, την κατανόηση του κόσμου ως μυστηρίου, ως ιερής δηλαδή πραγματικότητας, αλλά και ως κοσμικής λειτουργίας.

Ο Μητροπολίτης Περγάμου γνωρίζοντας ότι οι νόμοι του κράτους και οι διαφορές ηθικές αξίες, που κατά καιρούς εφαρμόζονται για να δώσουν λύση ή να περιορίσουν το οικολογικό πρόβλημα, είναι παροδικές και δεν έχουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Με βάση τη διδασκαλία

¹⁵⁷ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ανάμνηση του Μέλλοντος προς μια εσχατολογική οντολογία*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2025, σ.190.

¹⁵⁸ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ο άνθρωπος, ιερέας της κτίσεως. Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος*, επιμ. εκδ. Andrew Walker-Κώστας Καρράς, εκδ.βιβλίοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2001, σ. 223.

του για τον άνθρωπό ως ιερέα της φύσης αναπτύσσει μια άλλη ανθρωπολογική θεώρηση, η οποία δεν κλείνεται στα στεγανά της ηθικής και του ορθολογισμού, που θα μπορούσε υπό προϋποθέσεις να ανακεφαλαιώσει και να ανυψώσει τη ζωή και πορεία του κόσμου μέσω του ανθρώπου στη ζωή του Θεού.¹⁵⁹

Το οικολογικό πρόβλημα αποτελεί κατά ένα μεγάλο μέρος ένα σύνθετο θεολογικό ζήτημα, το οποίο περιλαμβάνει θρησκευτικές ιδέες, κοσμολογικές αντιλήψεις που όμως χρειάζεται να ανανεωθούν γιατί είναι παρωχημένες και να προσαρμοστούν στο σύγχρονο περιβάλλον. Μια τοποθέτηση για ανανέωση των παραπάνω αντιλήψεων, μας δίνει το βιβλίο της *Αποκάλυψης* του Ιωάννου. Αρχικά το βιβλίο της *Αποκάλυψης* μας δίνει ένα εσχατολογικό τρόπο σκέψης. Μας κάνει να σκεφτούμε το μέλλον που είναι πολύ βασικό για να θέσουμε τις βάσεις για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Δυστυχώς ο πολιτισμός μας δεν σκέφτεται εσχατολογικά, άλλα παροδικά. Τον ενδιαφέρει κάτι που γίνεται άμεσα, τώρα και δεν έχει υπομονή να προγραμματίσει το μέλλον του.

Η Αποκάλυψη μας βοηθάει να συνειδητοποιήσουμε την κρίση. Τείνουνε να είμαστε ικανοποιημένοι με τη ζωή μας, μη αναλογιζόμαστε τη φθορά του κόσμου. Το βιβλίο τονίζει με γλαφυρό τρόπο το κακό και μας προτρέπει στη μετάνοια για να αποφευχθεί η καταστροφή. Το βιβλίο της Αποκάλυψης μας καλεί να επανεξετάσουμε την αντίληψη που έχουμε περί αμαρτίας. Συνήθως αντιλαμβανόμαστε την αμαρτία με ανθρωπολογικούς και κοινωνικούς όρους, αλλά υπάρχει και η αμαρτία εναντίον της φύσης που αναστατώνει όλη την κτιστή φύση. Η μελέτη της κοσμολογίας είναι απαραίτητο να μπει στην ηθική μας, να διδάσκεται έτσι ώστε να δημιουργηθεί μια παιδεία και ένας σεβασμός του ανθρώπου προς το περιβάλλον.

Η Αποκάλυψη μας καλεί να συνειδητοποιήσουμε τον οικουμενικό χαρακτήρα της μοίρας του κόσμου. Ο κόσμος είναι μία ενότητα καθώς και η ανθρωπότητα έχει μια συλλογικότητα πάρα το γεγονός ότι είναι μία. Το βιβλίο της Αποκάλυψης μας προσκαλεί να αποκτήσουμε λειτουργικό ήθος. Να μεταχειριζόμαστε τον κόσμο ως πραγματικότητα που περιέχει ένα έσχατο νόημα. Σκοπός του ανθρώπου δεν είναι να εκμεταλλευτεί τον κόσμο, αλλά να τον διαχειριστεί με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε να αναδειχθεί το εσχατολογικό του νόημα¹⁶⁰.

¹⁵⁹ Σταύρος Γιαγκάζογλου, «Η κτίση ως ευχαριστία, αναφορά στο έργο του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα για τη σχέση Θεολογίας και φυσικού περιβάλλοντος», ο.π.σ.σ. 54-55.

¹⁶⁰ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, «Αποκάλυψη και φυσικό περιβάλλον», *Σύναξη*, 56, 1995, σ.σ. 20-21.

Μόνο αν περιοριστεί ή ακόμα εξαφανιστεί ο εγωκεντρισμός του ανθρώπου, με το να τονιστεί ότι ο άνθρωπος υπάρχει στη δημιουργία όχι για να την κατακτήσει αλλά να την αναφέρει αγιαστικά στο Θεό, τότε θα μπορέσουμε να προσεγγίσουμε σε βάθος το οικολογικό πρόβλημα και να κατανοήσουμε τις σοβαρές συνέπειες που έχει η καταστροφή του για την ανθρωπότητα.¹⁶¹ Επομένως η δημιουργία χρειάζεται ένα «ιερέα» που θα την αναφέρει στον Θεό δίνοντας της τη δυνατότητα να βιώσει την αιώνια ζωή. Ο Χριστός ως κατεξοχήν τέλειος άνθρωπος ενεργεί ως ιερέας της κτίσης, αυτό το έργο συνεχίζει μετά την ανάληψη Του η Εκκλησία μέσω της Θείας Ευχαριστίας.

Η Θεία Ευχαριστία δημιουργεί με μοναδικό τρόπο ένα οικολογικό ήθος, υπενθυμίζοντας στον άνθρωπο την ευθύνη που έχει όχι μόνο να προστατεύει, να συντηρεί και να διαχειρίζεται τον υλικό κόσμο, αλλά και να τον οδηγεί στην αιώνια ζωή, οδηγώντας τον και τονίζοντας τον εσχατολογικό προορισμό του. Έξω από αυτή την εσχατολογική προοπτική η οικολογία δεν έχει κανένα νόημα και είναι έρμαιο των φιλοσοφικών αναζητήσεων και των νόμων που θεσπίζει η κοινωνία.¹⁶²

¹⁶¹ Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ο άνθρωπος, ιερέας της κτίσεως. Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος*, ο.π.σ.226.

¹⁶² Μητροπολίτης Περγάμου, Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ανάμνηση του Μέλλοντος προς μια εσχατολογική οντολογία*, ο.π.σ.194.

Γ) Η συνεισφορά του Μητροπολίτη Περγάμου στην ευαισθητοποίηση της Εκκλησίας έναντι του οικολογικού ζητήματος

Ήδη από το 1967 πριν έρθει στο προσκήνιο το οικολογικό ζήτημα ο Ιωάννης Ζηζιούλας δημοσίευσε ένα δοκίμιο με τον τίτλο «Η ευχαριστιακή θεώρηση του κόσμου και ο σύγχρονος άνθρωπος». Στο προφητικό, όπως αποδείχθηκε κείμενο, αναλύονται οι ορθόδοξες αρχές του οικολογικού προβλήματος. Μαζί με τις διαλέξεις που έδωσε το 1989 στο Λονδίνο με θέμα «Preserving God's Creation – Three Lectures on Theology and Ecology» ερμηνεύει το δόγμα της εκ του μηδενός δημιουργίας του κόσμου, και το αναδεικνύει ως ζωτικής σημασίας για την αντιμετώπιση του οικολογικού προβλήματος.¹⁶³

Οι πρώτες γόνιμες συζητήσεις και πρωτοβουλίες από το Οικουμενικό πατριαρχείο για το περιβάλλον άρχισαν κατά τη Γ΄ Προσυνοδική Συνδιάσκεψη που έγινε το 1986 στη Γενεύη και στη συνέχεια ακολούθησαν διάφορα διορθόδοξα οικολογικά συνέδρια στη Σόφια το 1987, στην Πάτμο και στο Μινσκ το 1988.

Το Σεπτέμβριο του 1989 ο τότε Οικουμενικός Πατριάρχης Δημήτριος στο εγκύκλιο μήνυμα του καθιέρωσε τη λεγόμενη «οικολογική θεολογία», την ορθόδοξη προσέγγιση του οικολογικού ζητήματος που είχε ως στόχο την αφύπνιση των συνειδήσεων για την προστασία όλης της κτίσης που στενάζει κάτω από τον άκρατο καταναλωτισμό, τον ευδαιμονισμό ως αποτέλεσμα της εγωιστικής και ατομικής συμπεριφοράς των ανθρώπων.

Έκτοτε καθιερώθηκε η 1η Σεπτεμβρίου ως ετησία ημέρα προσευχής για την προστασία της κτίσης και απευθύνεται ο εκάστοτε οικουμενικός πατριάρχης στον λαό καθώς και στους

¹⁶³ Γιαγκάζογλου, Σταύρος, *Η κτίση ως ευχαριστία*.

URL:<https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/THEOL286/%CE%97%20%CE%BA%CF%84%CE%AF%CF%83%CE%B7%20%CF%89%CF%82%20%CE%B5%CF%85%CF%87%CE%B1%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%AF%CE%B1.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης: 29/6/2026).

πολιτικούς και θρησκευτικούς ηγέτες για τη συμπόρευση και ευαισθητοποίηση όλων των δυνάμεων έναντι του οικολογικού ζητήματος.

Από το 1991 που εκλέχθηκε ο σημερινός πατριάρχης Βαρθολομαίος μέχρι σήμερα συνεχίζει και επαυξάνει τις οικολογικές δράσεις του προκατόχου του, έχοντας ως βάση την Αγία Γραφή και την παράδοση της Εκκλησίας.

Εξαιτίας της περιβαλλοντικής του δράσης του χαρακτηρίστηκε το 1997 από την παγκόσμια κοινότητα, δια στόματος του αντιπρόεδρου των ηνωμένων πολιτειών της Αμερικής ως πράσινος πατριάρχης, "Green Patriarch".

Στις εγκυκλίους του που δημοσιεύει ο πατριάρχης Βαρθολομαίος κατά την ημέρα του περιβάλλοντος αναφέρει και τονίζει ότι ο άνθρωπος ορίστηκε από τον Θεό ως διαχειριστής της φύσης και δεν έχει το δικαίωμα να την χρησιμοποιεί για το προσωπικό του συμφέρον, πολλώ δε μάλλον να την καταστρέφει.

Η λογικότητα και η υπεροχή του ανθρώπου λόγω του αυτεξουσίου δεν υπονοεί ότι τα άλλα όντα στερούνται λόγο ύπαρξης. Ως δημιουργήματα του Θεού όλα τα όντα έχουν τον δικό τους λόγο εντός του Λόγου του Θεού με τον οποίο ενώνονται και υπάρχουν μεταξύ τους εν αρμονία.

Για αυτό το λόγο από το 1994 μέχρι και σήμερα, στην πιο πρόσφατη ομιλία του στις 17 Σεπτεμβρίου 2026, στην Οξφόρδη ο Παναγιώτατος Οικουμενικός τονίζει ότι αποτελεί αμαρτία η καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος, διότι δεν αποτελεί ιδιοκτησία μας για να το εξαντλήσουμε με την αλόγιστη εκμετάλλευσή μας, αλλά ένα δώρο που μας έχει δοθεί από το Θεό και είμαστε υποχρεωμένοι να το διαχειριστούμε χρηστά, ως «ιερείς της κτήσεως». Η οικολογική καταστροφή δεν αποτελεί μόνο περιβαλλοντικό πρόβλημα, αλλά έχει ηθική και πνευματική διάστασή όταν ο άνθρωπος κακοποιεί και εκμεταλλεύεται υπέρ του δέοντος τη φύση, η οποία αποτελεί δημιουργία του Θεού.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Διάλεξη από την Αυτού Παναγιότητα, τον Οικουμενικό Πατριάρχη ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟ, Πανεπιστημιακή Εκκλησία της Αγίας Μαρίας της Παρθένου, Οξφόρδη, κατόπιν πρόσκλησης του Κέντρου Δικαίου και Θρησκείας, Regent's Park College (17 Σεπτεμβρίου 2026), https://ec-patr.org/18/09/21/11/lecture-by-his-all-holiness-ecumenical-patriarch-bartholomew-university-church-of-st-mary-the-virgin-oxford-at-the-invitation-of-the-centre-for-law-and-religion-regents-park-college/?utm_source=chatgpt.com, (04/10/2026).

Η προσπάθεια του Οικουμενικού Πατριάρχη έχει ως στόχο την ευαισθητοποίηση κυρίως των νέων έναντι του φυσικού περιβάλλοντος μέσω της διοργάνωσης οικολογικών συμποσίων στα οποία καλούνται διάφοροι πολιτικοί και θρησκευτικοί ηγέτες ανεξαρτήτως δόγματος με στόχο τη δημιουργία μιας κοινής γραμμής συμπόρευσης για την οικολογία, που αποτελεί επιτακτική ανάγκη για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής και την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος.¹⁶⁵

¹⁶⁵Παναγιώτου Ιωάννα, *Θεολογική οικολογία*, Πανεπιστήμιο Λεμεσού, <https://www.uol.ac.cy/el/theologiki-oikologia/> (29/6/2026)

Συμπεράσματα

Θεός και κόσμος αποτελούν τις δύο κυριότερες έννοιες που απασχόλησαν και απασχολούν μέχρι σήμερα όλες τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Ως κριτήριο αντίληψης του κόσμου χρησιμοποιείται η γνωστική αντίληψη του ανθρώπου, ο τρόπος που αντιλαμβάνεται τα πράγματα. Όσο εξελίσσεται ο άνθρωπος εξελίσσεται και η γνωστική του αντίληψη. Αντιθέτως το κριτήριο για την αντίληψη του Θεού δεν είναι η νόηση, αλλά το βίωμα. Δεν μπορείς να κατανοήσεις το υπερβατικό χρησιμοποιώντας ενδοκοσμικά μέσα.

Μέσα από αυτές τις σκέψεις μπορούμε να παρατηρήσουμε την εξέλιξη της αρχαιοελληνικής κοσμολογίας από τους Ορφικούς έως τους Έλληνες φιλοσόφους. Να κατανοήσουμε τη βιβλική παράδοση της εκ του μηδενός δημιουργίας και να παρακολουθήσουμε τη συνάντηση του Χριστιανισμού με τον Ελληνισμό υπό το πρίσμα της σύνθεσης τους, όπως επιτελέστηκε από τον Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα.

Η αρχαιοελληνική κοσμολογία ξεκίνησε αρχικά με τη παρατήρησή των φυσικών φαινομένων τα οποία απέδιδε ως αρχή της δημιουργίας του κόσμου. Από τους Ορφικούς έως τον Ησίοδο δεσπόζει η φύση ως αιτώδης αρχή του κόσμου και ειδικεύεται στο αυγό, το Χάος, τον ποταμό, τη νύχτα, τον ουρανό και τη γη. Ο Ησίοδος θεώρει τον θεό έρωτα ως γενεσιουργό αιτία των πάντων.

Περνώντας χρονικά στην αρχαιοελληνική φιλοσοφία και σκέψη, παρατηρούμε αυτή να χωρίζεται σε τρεις περιόδους. Κατά την πρώτη περίοδο η μεταφυσική της σκέψη αφορά τη φυσιοκρατία, όπου δεσπάζουν το ύδωρ, το άπειρο και ο αέρας. Στη δεύτερη περίοδο παρατηρούμε μια διαρχία πνεύματος και ύλης, όπου το θείο και το άπειρο έχουν δεσπάζουσα θέση. Η τρίτη περίοδος της φιλοσοφίας ενώνει τις δύο αρχές, το άπειρο και την ύλη.

Από όλους τους φιλοσόφους καθοριστική ήταν η συμβολή του Πλάτωνα στη διαμόρφωση της ελληνικής σκέψης για τη δημιουργία του κόσμου, με τον Θεό δημιουργό και τον κόσμο των ιδεών.

Στον αντίποδα της ελληνικής κοσμολογίας, έχουμε τη βιβλική παράδοση που ταυτίζεται με την εβραϊκή. Η βιβλική παράδοση θεωρεί ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από το μηδέν, είναι έργο του Δημιουργού Θεού και όλος ο κόσμος βρίσκεται κάτω από τη σκέψη Του και την προστασία Του.

Η βιβλική παράδοση δεν ερμηνεύει τον κόσμο με βάση τις ιδέες και τις αντιλήψεις, αλλά με βάση την εμπειρία. Ο Εβραίος δεν προσπαθήσει να εξηγήσει τη δομή του κόσμου, τον ενδιαφέρει πιο πολύ η παρατήρηση και ερμηνεύει αυτά που δεν γνωρίζει με βάση την πίστη του στον Θεό.

Η βασική διαφορά της ελληνικής σκέψης με την βιβλική παράδοση είναι ότι οι Έλληνες φιλόσοφοι ανέπτυξαν την οντολογία, ενώ οι Εβραίοι ερμήνευαν τον κόσμο με βάση την ιστορία και τα μέλλοντα, την εσχατολογία. Όλη τους η ιστορία και η ζωή του ανθρώπου δεν αναφέρονται στο τώρα, αλλά είναι προσανατολισμένα στο μέλλον.

Αυτούς τους δύο αντίθετους κόσμους συνθέτει στο έργο του ο Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας. Γίνεται η μεταφορά του Ευαγγελίου σε ένα διαφορετικό κόσμο από αυτό της βιβλικής παράδοσης. Αυτή η μεταφορά γίνεται με τη δημιουργική σύνθεση και των δύο πολιτισμών και το αποτέλεσμα της ήταν να εκχριστιανιστεί ο Ελληνισμός.

Ο Μητροπολίτης Περγάμου χρησιμοποιώντας τους Έλληνες πατέρες της Εκκλησίας συνδέει την οντολογία του Ελληνισμού με την βιβλική εσχατολογία. Αυτό το πετυχαίνει με το να συνδέσει το πρόσωπό του Θεού όχι με την ουσία του, αλλά με την υπόσταση του ως Θεού- Πατέρα και να του δώσει μια οντολογική υπόσταση έτσι ώστε να κατανοηθεί από τον Ελληνισμό. Ο άνθρωπος ως πρόσωπο και ως κοινωνία είναι οι θεμελιώδεις αρχές του Χριστιανισμού που κατά τη γόνιμη συνάντησή τους με τον ελληνισμό απέκτησαν οντολογικό χαρακτήρα.

Το έργο του Μητροπολίτη Περγάμου έχει αναφορά και στο φυσικό περιβάλλον και παρουσιάζει μια νέα πρόταση από θεολογική άποψη για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος. Η φύση καθ' εαυτή δεν μπορεί να σωθεί γιατί δεν διαθέτει το αυτεξούσιο. Η σωτηρία της φύσης μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω του ανθρώπου, ο άνθρωπος ως κατ' εικόνα του Θεού δημιουργήμα μπορεί να πάρει τη φύση και να την αναγάγει στη θέωση. Φύση και άνθρωπος αποτελούν ένα ενιαίο όλο, ο άνθρωπος με την πτώση αμαύρωσε το κατ' εικόνα του Θεού και δεν είχε τη δυνατότητα να συμπαρασύρει τη φύση στη θέωση. Ο Χριστός με την ενανθρώπιση του δίνει ξανά τη δυνατότητα στον άνθρωπο να είναι ιερέας της φύσης και να

επιτελέσει τον απώτερο σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκε που είναι η σωτηρία του ιδίου και του κόσμου μέσα σε μία κοινωνία, ένα όλο.

Αυτή η εικόνα του ανθρώπου ως ιερέα προσφέρει στην αντιμετώπιση του οικολογικού προβλήματος ένα νέο ήθος. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να βλέπει μόνο ατομικά τον εαυτό του αλλά ως σύνολο με τη φύση, την οποία θα πρέπει να την προστατεύει, να την διαχειρίζεται με σύνεση και να την αναγάγει ακέραιη στη μέλλουσα βασιλεία.

Βιβλιογραφία

1. Πηγές

Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους εβδομήκοντα ,Εκδόσεις Αποστολική Διακονία ,Εν Αθήναις 2022.⁴

Η Καινή Διαθήκη, Εκδόσεις Αποστολική Διακονία ,Εν Αθήναις 1993 .

Ιερατικόν, *Αι θείαι λειτουργiai Ιωάννου του Χρυσοστόμου ,Βασιλείου του Μεγάλου και προηγουμένων*, εκδ. Αποστολικής διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος ,Αθήνα 2007.

2. Βοηθήματα

Αγουρίδης Σάββας, Βαρτανιάν Σταυρός, Γρατσεάς Γεώργιος, Μαραγκός Γαβριήλ, Ρηγόπουλος Γεώργιος, Φρερής Σεβαστιανός, Χιωτέλλη Καίτη, *Λεξικό βιβλικής Θεολογίας*, εκδ. Βιβλικό κέντρο Άρτος ζωής . Αθήνα 1980.

Αθανασοπούλου-Κυπρίου, Σπυριδούλα· Γιαγκάζογλου, Σταύρος· Μάρας, Αναστάσιος, «*Η Ορθοδοξία ως πολιτισμικό επίτευγμα και τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου*», στο *Ορθοδοξία και [μετα-]νεωτερικότητα*, τόμ. Γ΄, Πάτρα: ΕΑΠ, 2008.

Γιαγκάζογλου Σταύρος, «*Η κτίση ως ευχαριστία, αναφορά στο έργο του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα για τη σχέση Θεολογίας και φυσικού περιβάλλοντος*», *Νομοκανονικά*, Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και κανονικού δικαίου, Έτος ΚΑ ,τεύχος 1,εκδ.Σάκκουλα ,Μάιος 2023.

Γιαγκάζογλου Σταύρος ,*Μαθήματα δογματικής Θεολογίας ερμηνευτικά σχόλια στο σύμβολό της Πίστεως* ,εκδ. Δόμος, Αθήνα 2021.

Γιανναράς Χρήστος, *Πτώση κρίση κόλαση ή δικανική υπονόμευση της οντολογίας*, εκδ.Ίκαρος, Αθήνα 2017.

Γιανναράς Χρήστος, *Οντολογία του προσώπου προσωποκεντρική οντολογία*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2016.

Δαββέτας Ιώ, «*Δημιουργία*», Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, Δ' τόμος (Βυζάντιον – Διοκλής), Αθήνα 1964.

Ζηζιούλας Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, *Ελευθερία και ύπαρξη. Η μετάβαση από τον αρχαίο στο χριστιανικό Ελληνισμό*. Πέντε μαθήματα στο ίδρυμα Γουλανδρή –Χορν (1983),εκδ. Δόμος, Αθήνα 2018.

Ζηζιούλας Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, *Ανάμνηση του Μέλλοντος προς μια εσχατολογική οντολογία*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2025.

Ζηζιούλας Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, «*Χριστολογία και ύπαρξη*»,Σύναξη 2 (1982).

Ζηζιούλας Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός η συνάντηση των δύο κόσμων*, Εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2016³

Ζηζιούλας Δ. Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, *Το είναι ως κοινωνία*, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2023.

Ζηζιούλας Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, *Η κτίση ως ευχαριστία θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της Οικολογίας*, εκδ. Πορφύρα, Αθήνα 2019.³

Ζηζιούλας Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, «*Ο άνθρωπος, ιερέας της κτίσεως. Συμβολή στη συζήτηση του οικολογικού προβλήματος*», στο συλλογικό τόμο *Ζωντανή Ορθοδοξία στο σύγχρονο κόσμο*, επιμ. εκδ. Andrew Walker-Κώστας Καρράς, εκδ.βιβλίοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2001.

Ζηζιούλας Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, «*Ευχαριστία και βασιλεία του Θεού*» (α μέρος), *Σύναξη* 49,1994.

Ζηζιούλας Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, «*Ευχαριστία και βασιλεία του Θεού*» (γ μέρος), *Σύναξη* 52,1994.

Ζηζιούλας Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, «*Αποκάλυψη και φυσικό περιβάλλον*», *Σύναξη* 56,1995.

Λούβαρης.Ι.Ν., *Ιστορία της φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνική παιδεία α.ε, Αθήνα 2008(ανανεωμένη έκδοση).

Μπαμπινιώτης Γεώργιος, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, εκδ. Κέντρο λεξικολογίας, Αθήνα 2006.²

Παπαπέτρου. Ε. Κωνσταντίνος, *Προσβάσεις β, Ζητήματα απολογητικής Θεολογίας και φιλοσοφικής κριτικής του καιρού μας*, Αθήνα 2018, ISBN 978-618-00-0037-5.

Πολίτης .Γ. Νικόλαος, *Φιλοσοφήματα*, ISBN978-618-00-2197-4, Αθήνα 2022³.

Φλωρόφσκυ Γεωργίος, π, *Θέματα ορθοδόξου Θεολογίας*, εκδ. "Άρτος Ζωής", Αθήνα 1989.²

Kirk.S.G, Raven.E, J, Schofield. M, *Οι προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, Μετάφραση Δημοσθένης Κουρτόβικ, εκδ .Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2014.⁵

Moltmann Jürgen, *Τι είναι θεολογία σήμερα; Δυο μελετήματα για την επικαιροποίησή της*, μετάφραση Πέτρος Γιατζάκης, εκδ. Άρτος Ζώης, Αθήνα 2008.

Wright R.M, *Η Κοσμολογία στην Αρχαιότητα*, Μετάφραση Άδωνις Σαμψών, εκδ. Ιστιτούτο του βιβλίου-Α.Καρδαμίτσα, Αθήνα 2004.

Said Suzanne, Trede Monique, Boulluec Le Allain, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Επιστημονική επιμέλεια Γεωργία Ξανθάκη Καραμάνου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2001.³

Taylor.E.A, *Πλάτων ο άνθρωπος και το έργο του*, Μετάφραση Ιορδάνης Αρζόγλου, εκδ Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2017.⁶

Ross.D.W, *Αριστοτέλης*, Μετάφραση Μαριλίζα Μήτσου, εκδ Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2016.⁶

3. Διαδίκτυο

Γιαγκάζογλου Σταύρος, *Η κτίση ως ευχαριστία*.

URL: <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/THEOL286/%CE%97%20%CE%BA%CF%84%CE%AF%CF%83%CE%B7%20%CF%89%CF%82%20%CE%B5%CF%85%CF%87%CE%B1%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%AF%CE%B1.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης: 29/6/2026).

Γιαπιτζάκης Χρήστος – Σερέφογλου Ζωή, *Η φιλοσοφία της Βιολογίας κατά τον Επίκουρο*. URL:

<https://www.pemptousia.gr/2017/08/167630/> (ημερομηνία ανάκτησης: 20/3/2026).

Ησίοδος, *Θεογονία*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, URL: [https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=2&page=3)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=2&page=3](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=2&page=3) (ημερομηνία ανάκτησης: 10/3/2026).

Κωνσταντόπουλος Αλκιβιάδης-Μιχάλης, *Το κοσμικό αβγό – Ορφέας*. URL:

<https://www.theogonia.gr/cosmogonia/orpheas.html> . (ημερομηνία ανάκτησης: 10/3/2026).

Όμηρος, *Οδύσσεια*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. URL: [https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=133&page=1)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=133&page=1](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=133&page=1) (ημερομηνία ανάκτησης: 10/3/2026).

Παλάσιος Παναγιώτης, *Η Θεογονία του Ορφέα*.

URL: <https://www.pallasio.net/el/morfwsh/muthologia/theogonia/orfea/> (ημερομηνία ανάκτησης: 10/3/2026).

Παναγιώτου Ιωάννα, *Θεολογική οικολογία*, Πανεπιστήμιο Λεμεσού. URL:

<https://www.uol.ac.cy/el/theologiki-oikologia/> (ημερομηνία ανάκτησης: 29/6/2026).

Διάλεξη από την Αυτού Παναγιότητα, τον Οικουμενικό Πατριάρχη ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟ, Πανεπιστημιακή Εκκλησία της Αγίας Μαρίας της Παρθένου, Οξφόρδη, κατόπιν πρόσκλησης του Κέντρου Δικαίου και

Θρησκείας, Regent's Park College (17 Σεπτεμβρίου 2026), URL: [https://ec-](https://ec-patr.org/18/09/21/11/lecture-by-his-all-holiness-ecumenical-patriarch-bartholomew-university-church-of-st-mary-the-virgin-oxford-at-the-invitation-of-the-centre-for-law-and-religion-regents-park-college/?utm_source=chatgpt.com)

[patr.org/18/09/21/11/lecture-by-his-all-holiness-ecumenical-patriarch-bartholomew-university-church-of-st-mary-the-virgin-oxford-at-the-invitation-of-the-centre-for-law-and-religion-regents-park-college/?utm_source=chatgpt.com](https://ec-patr.org/18/09/21/11/lecture-by-his-all-holiness-ecumenical-patriarch-bartholomew-university-church-of-st-mary-the-virgin-oxford-at-the-invitation-of-the-centre-for-law-and-religion-regents-park-college/?utm_source=chatgpt.com) (ημερομηνία ανάκτησης: 04/10/2026).

Καρέλης Πέτρος, Αρχαιοελληνική κοσμολογία και βιβλική κτισιολογία. Η συμβολή του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα στη Θεολογική προσέγγιση του φυσικού περιβάλλοντος.